

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΠΑ
(Α.Μ.: 1012201903040)

Θέμα: «Ο ελληνικός μεσοπόλεμος και η ανάπτυξη της βιομηχανίας»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	4

Α΄ Κεφάλαιο

Ο ελληνικός μεσοπόλεμος	7
1.1. Οι πολιτικές εξελίξεις	7
1.1.1. Η περίοδος της πολιτικής αστάθειας.....	7
1.1.2. Η διακυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου 1928 – 1932	10
1.1.3. Προς τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου.....	12
1.2. Η οικονομία του μεσοπολέμου	17
1.2.1. Η οικονομική κρίση 1929 – 1932 και η χρεοκοπία.....	21
1.2.2. Η οικονομία την περίοδο 1933 - 1940	24

Β΄ Κεφάλαιο

Η ελληνική βιομηχανία του Μεσοπολέμου	27
2.1. Η ελληνική βιομηχανία πριν το Μεσοπόλεμο	27
2.2. Η εξέλιξη της βιομηχανίας από το 1922 – 1930.....	30
2.3. Η ελληνική βιομηχανία 1931 – 1940 – Γενικά χαρακτηριστικά	35

Γ΄ Κεφάλαιο

Η ελληνική βιομηχανία του Μεσοπολέμου μέσα από παραδείγματα	41
3.1. Κλωστοϋφαντουργία.....	41
3.2. Ελληνικό Πυριτιδοποιείο και Καλυκοποιείο - ΠΥΡΚΑΛ	44

Δ΄ Κεφάλαιο

Ξένες άμεσες επενδύσεις	48
4.1. Η συμβολή των άμεσων επενδύσεων στην ελληνική οικονομία	48

Ε΄ Κεφάλαιο

Εθνική Τράπεζα και επενδύσεις.....	53
Επίλογος.....	59
Πηγές και Βιβλιογραφία	61
Περίληψη	65

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενο μελέτης την ελληνική οικονομία του Μεσοπολέμου, με ιδιαίτερη έμφαση στη βιομηχανία. Στόχος της εργασίας είναι να παρουσιάσει την εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας σε μια ταραγμένη γενικά οικονομικά και πολιτικά περίοδο. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική καταστροφή εξάντλησαν σε μεγάλο βαθμό την ελληνική οικονομία. Η παρούσα εργασία θέτει ως στόχο να μελετήσει την περίοδο που ακολούθησε με όλες τις συνέπειες που εκδηλώθηκαν ως απόρροια όλων αυτών των πολεμικών αναμετρήσεων. Ειδικότερα εξετάζονται οι συνέπειες της μικρασιατικής καταστροφής στην ελληνική κοινωνία και οικονομία. Κατά πόσο οι πρόσφυγες και τα κοινωνικά αιτήματα που εκδηλώθηκαν εκείνη την περίοδο συνέβαλαν στην οικονομική αναδιοργάνωση της χώρας. Και πιο συγκεκριμένα, ποιος ήταν ο ρόλος της βιομηχανίας στην οικονομική αναδιοργάνωση της χώρας μέσα από τα διαθέσιμα στοιχεία. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στα πολιτικά και οικονομικά γεγονότα της εποχής, σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους δόθηκε έμφαση στη μικρή βιομηχανική μονάδα. Εκτός από την παραπάνω πολιτική που υιοθετήθηκε, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου μια σειρά από μεγάλες ελληνικές και ξένες εταιρείες δραστηριοποιήθηκαν στο δευτερογενή τομέα. Γίνεται ειδική αναφορά στην κλωστοϋφαντουργία, στην πολεμική βιομηχανία, μέσα από την εξέταση της τότε γνωστής εταιρείας Πυριτιδοποιείο – Καλυκοποιείο (ΠΥΡΚΑΛ), αλλά και στις ξένες άμεσες επενδύσεις που κατευθύνθηκαν προς και από την Ελλάδα. Τέλος, εξετάζεται ο ρόλος, της μοναδικής ως το 1928 τράπεζας, της Εθνικής, στη χρηματοδότηση και στήριξη της ελληνικής οικονομίας και της βιομηχανίας εν γένει. Τα βασικά συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η έρευνα είναι ότι κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η βιομηχανία αναπτύχθηκε σε ένα προστατευτικό κρατικό πλαίσιο, λόγω και της γενικότερης εσωστρέφειας των οικονομιών της περιόδου. Αυτό της στέρησε τη δυνατότητα να βελτιώσει τις παραγωγικές μεθόδους με συνέπεια την άρση των περιοριστικών μέτρων να μη μπορεί να ανταπεξέλθει στο διεθνή ανταγωνισμό.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου και τις ευχαριστίες μου στον Καθηγητή μου, κύριο Θανάση Χρήστου, Καθηγητή της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και

Πολιτισμικών Σπουδών (Καλαμάτα) του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, για την ευκαιρία που μου έδωσε να μελετήσω το συγκεκριμένο κλάδο της ελληνικής οικονομίας, ο οποίος ως επιβλέπων καθηγητής, με καθοδήγησε, με στήριξε και στάθηκε σημαντικός αρωγός, παρέχοντας απλόχερα τη βοήθειά του καθ' όλη τη διάρκεια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος. Ακόμα οφείλω να ευχαριστήσω τους συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, Ιάκωβο Μιχαηλίδη και Σωτήριο Ριζά. Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω την κυρία Ευαγγελία Κορέντζελου, γραμματέα του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, η οποία άμεσα και αμέσως έδινε τις λύσεις στα αιτήματα που ανέκυπταν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη σύζυγό μου Έλενα, τη θυγατέρα μου Ελευθερία καθώς και τη μητέρα μου Ελευθερία για την αμέριστη υποστήριξή τους.

Εισαγωγή

Η Ελλάδα κατάφερε μετά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου να υπερδιπλασιάσει τα εδάφη και τον πληθυσμό της, γεγονός που είχε αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία και έδωσε ώθηση στην κοινωνική και πολιτική εξέλιξη της χώρας. Ωστόσο, η χώρα είχε πληγεί σημαντικά στον τομέα της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής. Το εμπορικό ισοζύγιο είχε ελαττωθεί την περίοδο 1909 – 1912, αλλά στα χρόνια που ακολούθησαν, και κατά τη διάρκεια του πολέμου, σημείωσε αύξηση (Σβορώνος, 1999). Όσον αφορά τη βιομηχανία, ο τύπος εκβιομηχάνισης που προωθείτο, με μονάδες μικρού μεγέθους παραγωγής, εντάσεως εργασίας και κυρίως για κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς έφτασε στα όρια του την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Η επιρροή από τις διεθνείς εξελίξεις και η ανατίμηση του νομίσματος επαναπροσδιόρισε την κατεύθυνση του βιομηχανικού κλάδου. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1910 σημειώνεται ενίσχυση των μεγαλύτερων μονάδων, επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου και αναβάθμιση του εξοπλισμού με εισαγωγή τεχνολογίας. Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα δεν ήταν μια εύκολη διαδικασία και έλαβε χώρα σε μια περίοδο που η χώρα είχε εμπλακεί σε πολεμικές αναμετρήσεις. Ακόμα ένας ανασταλτικός παράγοντας εξέλιξης του βιομηχανικού τομέα τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν η έλλειψη εργατικού δυναμικού, καθώς μια μερίδα πολιτών δε θεωρούσε τη βιομηχανία μια αξιόπιστη διέξοδο στην κρίση του αγροτικού τομέα και προτιμούσε τη λύση της μετανάστευσης. Λαμβάνοντας υπόψη τις καταγραφές της εποχής και τις δυσχέρειες καταγραφής των μονάδων, γίνεται λόγος για περίπου 1.500 – 1.600 βιομηχανικά εργοστάσια το 1920 σε όλη την Ελλάδα με την πλειονότητά τους να συγκεντρώνεται στην Παλαιά Ελλάδα (Αγριαντώνη, 2009).

Μετά την Μικρασιατική καταστροφή η παρουσία 1,5 εκατ. προσφύγων στον ελληνικό χώρο επέδρασε καταλυτικά στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή της Ελλάδας επιταχύνοντας και διαμορφώνοντας μια νέα πραγματικότητα. Οι δυσχέρειες ενσωμάτωσης στον ελληνικό κοινωνικό και παραγωγικό ιστό όλου του προσφυγικού πληθυσμού, η οικονομική καθυστέρηση και η υπανάπτυξη, η οποία παρ' όλες τις προσπάθειες και την παραγωγική και ποιοτική συνεισφορά των προσφύγων, συνέχιζε να κυριαρχεί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, διαμόρφωσε την κοινωνική πραγματικότητα, η οποία επηρέασε άμεσα τόσο τους θεσμούς όσο και την πολιτική κατάσταση της χώρας. Ο ελληνικός μεσοπόλεμος υπήρξε μια

περίοδος κατά την οποία η βιομηχανία παρουσίασε εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης σε σημείο τέτοιο ώστε να παρουσιάζεται από ιστορικούς και κοινωνιολόγους της περιόδου, ως η αφετηρία της παρουσίας της στην ελληνική οικονομική ζωή. Η επέκταση των συνόρων κατά τα προηγούμενα χρόνια καθώς και η μαζική άφιξη των προσφύγων από το 1922, επέφερε μια τριπλή επίδραση στην ελληνική οικονομία αφενός με τη διεύρυνση της αγοράς των καταναλωτικών αγαθών αφετέρου με την είσοδο νέου εργατικού δυναμικού και τη μεταφορά τεχνογνωσίας (Αγριαντώνη & Πανσελήνα, 2003).

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας που συντελείται την περίοδο του μεσοπολέμου οφείλεται εκτός των άλλων και στην αύξηση των πόρων που διαθέτει η χώρα ή μεταφέρονται στην Ελλάδα λόγω των διεθνών οικονομικών συγκυριών. Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να εξετάσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μεταξύ των κλάδων που θα εξετάσουμε είναι η εξέλιξη της βιομηχανίας στον κλάδο της υφαντουργίας, των πολεμικών εξοπλισμών καθώς και τους μηχανισμούς που στήριζαν αυτές τις επενδύσεις. Μέσα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, αρθρογραφία και την αξιοποίηση των Εκθέσεων του Διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος στόχος μας είναι να μελετήσουμε σφαιρικά τον τομέα της βιομηχανίας καθώς και τους φορείς που συνετέλεσαν σε αυτήν την ανάπτυξη. Ειδικότερα, θα εξεταστεί η διαμόρφωση της βιομηχανικής πίστης μέσω της συνεργασίας Κράτους, Εθνικής Τράπεζας, Ελλήνων επιχειρηματιών, καθώς και των ξένων άμεσων επενδύσεων που αποτέλεσαν καθοριστικής σημασίας παράγοντες για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Τα ερωτήματα που θέτουμε και θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε μέσα από την παρούσα εργασία είναι ποιες ενέργειες έλαβαν χώρα από την πλευρά του κράτους και κατά πόσο συνέβαλαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ποιος ήταν ο ρόλος του τραπεζικού τομέα, κατά πόσο οι πρόσφυγες συνέβαλαν στην ανάπτυξη συγκεκριμένων βιομηχανικών κλάδων και ποιος ήταν ο αντίκτυπος αυτών των ενεργειών στην ελληνική κοινωνία.

Προκειμένου να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα ακολουθήσαμε την παρακάτω δομή στην εργασία. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζουμε σε δύο επιμέρους υποκεφάλαια τα πολιτικά και οικονομικά γεγονότα που έλαβαν χώρα την περίοδο του Μεσοπολέμου, ώστε να καθορίσουμε το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μελετήσουμε την εξέλιξη της βιομηχανίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο εστιάζουμε τη μελέτη μας στην εξέλιξη της

βιομηχανίας. Μέσα από τα διαθέσιμα στοιχεία προσπαθήσαμε να αποτυπώσουμε με νούμερα την εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας. Ο τρόπος που έχουμε χωρίσει τις υπό εξέταση περιόδους συμπίπτει με σημαντικά οικονομικά ή πολιτικά γεγονότα. Η πρώτη περίοδος ξεκινά από το 1922, όπου τελειώνει και το όραμα της Μεγάλης Ιδέας με την Μικρασιατική καταστροφή, μέχρι το 1929, όπου ξεσπά η οικονομική κρίση στην Αμερική. Η δεύτερη περίοδος του μεσοπολέμου που εξετάζουμε είναι από το 1930 έως το 1940, όπου ξεσπά ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση και στην εξέλιξη της βιομηχανίας κατά την δικτατορία του Μεταξά.

Στο τρίτο κεφάλαιο εστιάζουμε σε δύο παραδείγματα βιομηχανικών κλάδων που ευνοήθηκαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Αρχικά, εξετάζουμε τον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, ο οποίος αναπτύχθηκε ιδιαίτερα τη συγκεκριμένη περίοδο και λόγω του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού. Ενώ στη συνέχεια, εξετάζουμε τον κλάδο της πολεμικής βιομηχανίας, και πιο συγκεκριμένα την εταιρεία που αποτέλεσε για σχεδόν μισό αιώνα την μοναδική ελληνική επιχείρηση στην παραγωγή πολεμικού υλικού, την ΠΥΡΚΑΛ.

Αυτά λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό. Για να έχουμε όμως μια πληρέστερη ερμηνεία για την εξέλιξη του βιομηχανικού κλάδου την περίοδο του μεσοπολέμου, θεωρήσαμε αναγκαίο να εξετάσουμε και τις ξένες άμεσες επενδύσεις, αλλά και τις επενδύσεις Ελλήνων επιχειρηματιών που κατευθύνθηκαν προς το εξωτερικό.

Στο τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας στην εξέλιξη της βιομηχανίας. Αυτό που εξετάζουμε είναι κατά πόσο η τράπεζα συνέβαλε μέσω των δανειοδοτήσεων στην εξέλιξη της βιομηχανίας, αλλά και σε τι είδους βιομηχανία, διοχέτευσε την αναγκαία ρευστότητα.

Η εργασία βασίστηκε στη διαθέσιμη κυρίως βιβλιογραφία και αρθρογραφία. Λόγω των περιοριστικών μέτρων για την προστασία από την εξάπλωση του ιού Covid – 19 η άντληση και αξιοποίηση επιπλέον αρχειακού υλικού, από την Τράπεζα της Ελλάδος κυρίως, δεν κατέστη δυνατή. Για την εκπόνηση της εργασίας αξιοποιήθηκαν κάποια φύλλα εφημερίδων από προηγούμενη προσωπική έρευνα, ωστόσο αυτά είναι αποσπασματικά και δεν καλύπτουν όλο το ιδεολογικό φάσμα προκειμένου να αντιπαραβάλλουμε τα στοιχεία.

Α΄ Κεφάλαιο

Ο ελληνικός μεσοπόλεμος

1.1. Οι πολιτικές εξελίξεις

Η περίοδος του μεσοπολέμου, 1919 – 1939, χαρακτηρίστηκε διεθνώς από την τεράστια οικονομική κρίση και την υπονόμευση της αστικής δημοκρατίας που αδυνατούσε να αποτρέψει τη διαρκή επιδείνωση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και να αναχαιτίσει την επικράτηση αντικοινοβουλευτικών τάσεων στην Ευρώπη. Προϊόν των πολύπλευρων αδιεξόδων αλλά και της απαξίωσης του φιλελεύθερου πολιτεύματος ήταν η ραγδαία άνοδος ολοκληρωτικών καθεστώτων και ιδιαίτερα του φασισμού και του ναζισμού.

Την ίδια περίοδο και ιδιαίτερα μετά το 1922 η Ελλάδα μαστιζόταν από τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της μικρασιατικής καταστροφής. Το γεγονός αυτό απετέλεσε την κρίσιμότερη τομή στη νεότερη ελληνική ιστορία από την εποχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους. Η καταστροφή του 1922 και η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 θα τερματίσει μια περίοδο διαδοχικών επεκτάσεων των ορίων της Ελλάδος και θα σφραγίσει την εθνική ολοκλήρωση. Η επίτευξη σχεδόν πλήρους εθνικής ομοιογένειας μπορεί να πιστωθεί ως μια θετική συνέπεια της μικρασιατικής καταστροφής, ενώ παράλληλα η αναγκαστική εγκατάλειψη των μεγαλοϊδεατικών οραμάτων τόσο από το ελληνικό κράτος όσο και από την ελληνική κοινωνία έδωσε τη δυνατότητα στον ελληνικό λαό, μετά από σκληρές προσπάθειες να οδηγηθεί προς την απαραίτητη ανασυγκρότηση και οικονομική ανάπτυξη¹.

1.1.1. Η περίοδος της πολιτικής αστάθειας

Η δημοκρατία που εγκαθιδρύεται στην Ελλάδα στις 25 Μαρτίου 1924 είναι ασταθής². Από πολιτική πλευρά χαρακτηρίζεται από συνεχείς πολιτικές κρίσεις, από αλληπάλγηλα στρατιωτικά πραξικοπήματα και από την επικράτηση μιας δικτατορίας, του στρατηγού Θεόδωρου Πάγκαλου, η οποία υποβαθμίζει κατά πολύ το κύρος της χώρας.

1 *Ελληνική εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια*, τ. 25 (1999), σ. 389.

2 Με βάση το ψήφισμα “Περί εκπτώσεως της Δυναστείας και ανακυρήξεως της Δημοκρατίας” από την εθνική αντιπροσωπεία και επί κυβερνήσεως Αλ. Παπαναστασίου. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο το ψήφισμα η Δ' Συντακτική Συνέλευσις των Ελλήνων κηρύττει οριστικώς έκπτωτον την Δυναστεία των Γλυξβούργων, στερεί όλα τα μέλη αυτής παντός δικαιώματος επί του θρόνου και της ελληνικής ιθαγένειας και απαγορεύει εις αυτά την εν Ελλάδι διαμονήν. Αποφασίζει να συνταχθεί η Ελλάς εις δημοκρατίαν κοινοβουλευτικής μορφής. *ΙΕΕ*, τ. 15, σ. 280 - 281

Τα αλληπάλληλα στρατιωτικά κινήματα, τα οποία δεν έχουν άλλο σκοπό παρά την ικανοποίηση προσωπικών φιλοδοξιών εξωκοινοβουλευτικών παραγόντων, η διασπάθιση του δημόσιου χρήματος και η παντελής έλλειψη δημοσιονομικής πολιτικής οδηγούν τη χώρα στα πρόθυρα της χρεοκοπίας³.

Ο μεγάλος αριθμός κομμάτων, προσωποπαγούς ως επί το πλείστον χαρακτήρα που εκπροσωπήθηκαν στο ελληνικό κοινοβούλιο, - μόνο κατά την περίοδο 1925 – 1928 δέκα περίπου κατά μέσο όρο – η ύπαρξη συμμαχικών ή μειοψηφικών κυβερνήσεων και οι συνεχείς μετακινήσεις στελεχών από το ένα κόμμα στο άλλο αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις της ασυνέχειας του πολιτικού συστήματος της χώρας. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια των δύο δεκαετιών του μεσοπολέμου σύμφωνα με διάφορους ερευνητές ο ελληνικός στρατός επενέβη και “διόρθωσε” το πολιτικό σύστημα της χώρας τουλάχιστον 35 φορές⁴.

Το κόμμα των Φιλελευθέρων μετά την αναχώρηση του Ελ. Βενιζέλου στο εξωτερικό διασπάται. Η προοδευτική κυβέρνηση του Αλ. Παπαναστασίου καταψηφίζεται τον Ιούλιο του 1924 και τη διαδέχεται η κυβέρνηση με πρωθυπουργό, τον επίσης φιλελεύθερο Θεμιστοκλή Σοφούλη, η οποία ύστερα από δύο μήνες αντικαθίσταται από την κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου που και αυτός ανήκει στον φιλελεύθερο χώρο⁵. Παράλληλα, εξωτερικές περιπλοκές όπως η απαίτηση της Γιουγκοσλαβίας για αυξημένη παρουσία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, η επιθετική πολιτική της Ιταλίας με το γνωστό επεισόδιο Τελίνι, τον βομβαρδισμό και την κατάληψη της Κέρκυρας και οι απειλές της Τουρκίας για κλείσιμο του Πατριαρχείου και απέλαση του Πατριάρχη από την Κωνσταντινούπολη απασχολούν σοβαρά τις ελληνικές κυβερνήσεις⁶. Η νομισματική αστάθεια και ο πληθωρισμός πλήττουν τα εισοδήματα των εργαζόμενων και ιδιαίτερα τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες οι οποίες αντιδρώντας, καταφεύγουν σε συνεχείς απεργίες και κοινωνικές διαμαρτυρίες. Αυτή την έκρυθμη κατάσταση θα εκμεταλλευτεί ο στρατηγός Θ. Πάγκαλος, ο οποίος πρωταγωνίστησε στην επανάσταση του 1922 και με στρατιωτικό κίνημα ανατρέπει την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου, τον Ιούνιο του 1925⁷. Το Σεπτέμβριο της ίδιας

³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 34, στο εξής βλ. *ΙΕΕ*.

⁴ Μ. Λυμπεράτος, «Πολιτική κρίση και στρατός. Δομές πολιτικής κυριαρχίας και πραξικοπήματα στη δεκαετία του 1920 στην Ελλάδα», στο: *Κινήματα, Πραξικοπήματα, Δικτατορίες. Στην Ελλάδα του 20ου αιώνα, Ελευθεροτυπία, ιστορικά, Αθήνα 2011*, σ. 33.

⁵ *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 283 – 284

⁶ *ΙΕΕ*, ό. π. σ. 287 - 289

⁷ Με προτροπή του Αλ. Παπαναστασίου όμως παίρνει ψήφο εμπιστοσύνης από το

χρονιάς διαλύει τη Βουλή ενώ λίγο αργότερα ο Πάγκαλος αυτοανακηρύσσεται Πρόεδρος Δημοκρατίας και κυβερνά δικτατορικά.

Η δικτατορία του στρατηγού Πάγκαλου υποβάθμισε τη σοβαρότητα του ελληνικού κράτους και καταρράκωσε το κύρος της Ελλάδος διεθνώς. Η κατάσταση στην οικονομία επιδεινώθηκε ενώ οι διώξεις όσων δεν ενέπνεαν την εμπιστοσύνη στην κυβέρνησή του θεσμοθετήθηκαν. Ευθύνες έχουν όμως και ορισμένοι πολιτικοί του φιλελεύθερου χώρου, οι οποίοι έτρεφαν ελπίδες πως ένας στρατιωτικός θα αναλάμβανε με δυναμικό τρόπο να λύσει τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι κυβερνήσεις τους⁸.

Στην εξωτερική πολιτική τα πράγματα ήταν ακόμα χειρότερα όπου με τη Συνθήκη του Αυγούστου 1926 μεταξύ Ελλάδος και Γιουγκοσλαβίας παραχωρείται στη γειτονική χώρα συγκυριαρχία όχι μόνο στο Λιμάνι της Θεσσαλονίκης αλλά και σε ολόκληρη την κοιλάδα του Αξιού. Τον Οκτώβριο του 1925 ύστερα από ένα μικροεπεισόδιο στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα μονάδες του ελληνικού στρατού διατάζονται να εισβάλλουν στη Βουλγαρία. Με παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών ο ελληνικός στρατός αποσύρεται και η Ελλάδα υποχρεώνεται να πληρώσει πολεμική αποζημίωση στη Βουλγαρία⁹.

Τον Αύγουστο του 1926 η δικτατορική κυβέρνηση του στρατηγού Πάγκαλου θα ανατραπεί ύστερα από κίνημα ενός άλλου δημοκρατικού στρατηγού του Γεωργίου Κονδύλη. Ο Γ. Κονδύλης θα σχηματίσει κυβέρνηση, θα επαναφέρει στο αξίωμά του τον Π. Κουντουριώτη και θα προκηρύξει εκλογές. Στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926 τα φιλοβενιζελικά κόμματα εξασφάλισαν 143 έδρες και τα αντιβενιζελικά 127. Το Κομμουνιστικό κόμμα θα κερδίσει και αυτό για πρώτη φορά ορισμένες έδρες και θα κάνει την εμφάνισή του στην κοινοβουλευτική ζωή της χώρας. Τελικά η λύση δόθηκε με τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης και με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Η κυβέρνηση αυτή παρέμεινε στην εξουσία αφού υπέστη διάφορους μετασχηματισμούς έως τον Μάιο του 1928. Έκτος των άλλων την κυβέρνηση απασχόλησε κυρίως η προώθηση της διαδικασίας για ψήφιση από τη Βουλή του Νέου Συντάγματος, το πρόβλημα της σταθεροποίησης του νομίσματος και η αντιμετώπιση των ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού. Στις 3 Ιουνίου 1927 δημοσιεύθηκε το Σύνταγμα της Α' Ελληνικής

κοινοβούλιο και εγκαθιδρύει κυβέρνηση αντιδημοκρατική με “κοινοβουλευτικό μανδύα”

8 *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 295.

9 *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 294.

Δημοκρατίας, το οποίο υπήρξε το αρτιότερο και προοδευτικότερο από τα μέχρι τότε ελληνικά συντάγματα.

Τον Μάιο του 1928 η οικουμενική κυβέρνηση η οποία ταλανίζεται από εσωτερικές διαφορές και κάτω από το βάρος των οικονομικών προβλημάτων παραιτείται. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αναθέτει στον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος στο μεταξύ έχει επιστρέψει στην Ελλάδα, την εντολή σχηματισμού νέας κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος σχηματίζει κυβέρνηση και προκηρύσσει εκλογές¹⁰.

1.1.2. Η διακυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου 1928 – 1932

Οι εκλογές του Αυγούστου του 1928 έδωσαν συντριπτική πλειοψηφία στον Ελ. Βενιζέλο. Ο Βενιζέλος έθεσε ως κύριο άξονα της πολιτικής στον εξωτερικό τομέα τη βελτίωση των σχέσεων με την κεμαλική Τουρκία ενώ στον εσωτερικό τομέα την οικονομική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας. Τον Οκτώβριο του 1930 υπογράφεται στην Άγκυρα το διμερές “Σύμφωνο Ελληνοτουρκικής Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας” από τους πρωθυπουργούς των δύο χωρών, Ελ. Βενιζέλο και Ισμέτ Ινονού. Η συμφωνία αυτή, η οποία κατέστη δυνατή ύστερα από σοβαρές υποχωρήσεις της ελληνικής πλευράς, απετέλεσε τον θεμέλιο λίθο για την οικοδόμηση της ελληνοτουρκικής φιλίας, η οποία λειτούργησε ικανοποιητικά έως το 1955, χρονιά κατά τη διάρκεια της οποίας αναζωπυρώθηκε το κυπριακό πρόβλημα. Παρόμοια προσπάθεια κατέβαλλε ο Έλληνας πρωθυπουργός για να προωθηθούν οι σχέσεις της Ελλάδας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις της Αγγλίας, Γαλλίας και ιδιαίτερα της Ιταλίας ενώ ιδιαίτερη πρόοδο σημείωσαν και οι σχέσεις με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες¹¹.

Στον εσωτερικό τομέα κατά την περίοδο 1928 – 1932 επιτελείται αξιόλογο έργο. Με την πραγματοποίηση σημαντικών εγχειροβελτιωτικών και παραγωγικών έργων σε μεγάλη κλίμακα ιδιαίτερα στη Μακεδονία, στην κατασκευή αξιόλογου οδικού δικτύου και στην ενίσχυση της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής¹². Σημαντική τομή παρατηρήθηκε στο χώρο της παιδείας με την ανάπτυξη τεχνικών και επαγγελματικών σχολών, την καθιέρωση της εξαιτούς υποχρεωτικής εκπαίδευσης και την ίδρυση 3.000 νέων σχολείων.

Στα αμφισβητούμενα έργα της τετραετίας του Βενιζέλου συγκαταλέγεται η

¹⁰ *ΙΕΕ*, σ. 312 και Αλεξανδρής Α. - Βερέμης Θ., *Ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923 – 1987*, Αθήνα 1991, σ. 72 – 76.

¹¹ *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 346 – 352.

¹² *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 332 – 333, 338.

ψήφιση του Νόμου “Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών”. Ο νόμος αυτός που είναι περισσότερο γνωστός ως Ιδιώνυμο, είχε ως στόχο την κομμουνιστική προπαγάνδα και δράση, ενώ συμπεριλάμβανε δημόσιους λειτουργούς και υπαλλήλους οι οποίοι κατηγορούνταν ότι διέδιδαν “ανατρεπτικές” ιδέες¹³. Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης που έγινε αισθητός στην Ελλάδα από το 1932 κλόνισε την πορεία της κυβέρνησης Βενιζέλου, η οποία φαινόταν ως τότε σταθερή. Η αδυναμία της χώρας να εξυπηρετήσει το εξωτερικό της χρέος και η άρνηση των ξένων χρηματαγορών να της χορηγήσουν νέα δάνεια, αναγκάζει την ελληνική κυβέρνηση να λάβει οικονομικά μέτρα που ουσιαστικά οδηγούν στην πτώχευση της χώρας¹⁴.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου παραιτείται τον Μάιο του 1932 κάτω από το βάρος της οικονομικής κρίσης και από άλλα προβλήματα που σκίασαν τη λειτουργία της και σχηματίζεται κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Αλ. Παπαναστασίου, στις 26 Μαΐου 1932. Η νέα κυβέρνηση εξαγγέλλει μέτρα που αποβλέπουν στην ανακούφιση των αδύναμων τάξεων, αλλά δεν προλαβαίνει να τα υλοποιήσει γιατί ανατρέπεται στη Βουλή και σχηματίζεται νέα κυβέρνηση Βενιζέλου (5 Ιουνίου 1932) που προκηρύσσει εκλογές με το αναλογικό σύστημα.

Στις εκλογές αυτές (25 Σεπτεμβρίου 1932) το κόμμα των Φιλελευθέρων και άλλα μικρότερα φιλοβενιζελικά κόμματα τα οποία συγκροτούν τη βενιζελική παράταξη θα αποσπάσουν την πλειοψηφία όμως δεν θα μπορέσουν να σχηματίσουν κυβέρνηση λόγω της κομματικής τους διασποράς. Οι εκλογές αυτές θα αναδείξουν παράλληλα και το συντηρητικό, αντιβενιζελικό, Λαϊκό Κόμμα σε πρώτο συμπαγές κόμμα στην ελληνική βουλή. Ύστερα από την επίσημη αναγνώριση του δημοκρατικού πολιτεύματος από το Λαϊκό Κόμμα και τον αρχηγό του Παναγή Τσαλδάρη, θα σχηματιστεί κυβέρνηση συνασπισμού Λαϊκού κόμματος και μικρότερων αντιβενιζελικών κομμάτων. Πρωθυπουργός ορκίζεται ο Παναγής Τσαλδάρης, ο οποίος θα κυβερνήσει για τρεις μήνες, θα ανατραπεί τον Ιανουάριο του 1933 από τον Ελ. Βενιζέλο ο οποίος σχηματίζει νέα κυβέρνηση και προκηρύσσει εκλογές με το πλειοψηφικό σύστημα. Οι εκλογές του Μαρτίου του 1933 έδωσαν τη νίκη στην αντιβενιζελική παράταξη η οποία σχηματίζει νέα κυβέρνηση. Τη νύχτα της ανακοίνωσης των αποτελεσμάτων ο βενιζελικός στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας οργανώνει πραξικόπημα εναντίον της νόμιμης

13 *IEE*, ό. π., σ. 316.

14 *IEE*, ό. π., σ. 317, 329.

κυβέρνησης με τη δικαιολογία πώς η άνοδος των αντιβενιζελικών κομμάτων στην εξουσία θα σήμαινε το τέλος του δημοκρατικού πολιτεύματος και την παλινόρθωση της μοναρχίας. Το κίνημα του στρατηγού Πλαστήρα αποτυγχάνει και αμέσως μετά σχηματίζεται κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος με Πρωθυπουργό τον Παναγή Τσαλδάρη και Υπουργό Στρατιωτικών το Γεώργιο Κονδύλη, φιλελεύθερων φρονημάτων παλαιότερα, και τώρα οπαδό του Λαϊκού Κόμματος και έντονα αντιβενιζελικό¹⁵. Η πολιτική ατμόσφαιρα αρχίζει να δηλητηριάζεται ακόμα περισσότερο λόγω του ρεβανσισμού που διακατέχει πολλά σημαντικά στελέχη του κυβερνώντος κόμματος τόσο απέναντι στους αξιωματικούς που είχαν λάβει μέρος στο κίνημα του Πλαστήρα όσο και εναντίον του ίδιου του Ελ. Βενιζέλου ο οποίος κατηγορείται ως ηθικός αυτουργός του κινήματος. Η φυγάδευση του Πλαστήρα στο εξωτερικό και η απόπειρα δολοφονίας κατά του Ελ. Βενιζέλου από άτομα της Γενικής Ασφάλειας δηλητηριάζουν την πολιτική ατμόσφαιρα και αναβιώνουν έντονα την εποχή του Εθνικού Διχασμού¹⁶.

1.1.3. Προς τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου

Η Α' ελληνική Δημοκρατία, η οποία διαμορφώθηκε μέσα σε ένα πλαίσιο έντονων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών αντιπαραθέσεων δε μπόρεσε να σταθεροποιηθεί. Δημιουργήθηκε μέσα από μια συγκυρία αντίδρασης ενός μέρους του ελληνικού λαού και της πλειοψηφίας του στρατού μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την εθνική ταπείνωση. Και από την άλλη από την ανάγκη ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας για πολιτική, κοινωνική και οικονομική αναγέννηση. Η ήττα των βενιζελικών κομμάτων στις εκλογές του 1933 και το κίνημα του Νικολάου Πλαστήρα ενίσχυσαν τις τάσεις των οπαδών του αντιβενιζελικού χώρου για επαναφορά της μοναρχίας. Βασιλόφρονες άρχισαν να προωθούνται σε νευραλγικές θέσεις στο στρατό και σε ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό. Το Λαϊκό Κόμμα και οι πολιτικοί που συνεργάστηκαν με αυτό και το οποίο κατηγορήθηκε ότι ευθυνόταν για τη μικρασιατική καταστροφή όπως και όλος ο φιλοβασιλικός χώρος μετά την καταδίκη και εκτέλεση των έξι και ως το 1932 βρίσκονταν στην πολιτική αφάνεια. Τα λάθη της κυβέρνησης Βενιζέλου, η υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου το οποίο δυσαρέστησε μια μεγάλη

¹⁵ *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 321.

¹⁶ Ν. Καραγιαννακίδης, «Εν ονόματι της Δημοκρατίας Βασιλεία Ανέστη! Το κίνημα του Πλαστήρα της 6ης Μαρτίου 1933 και το βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935», στην: *Ελευθεροτυπία*, Ιστορικά, 2011, σ. 104 – 106 και 113 – 114.

μερίδα προσφύγων, οπαδών και ψηφοφόρων του κρητικού πολιτικού, αλλά και οι συνέπειες της κρίσης του 1929 – 1930 με την πτώχευση του 1932 και ότι αυτό συνεπαγόταν σήμαναν το τέλος της κυριαρχίας των φιλελεύθερων δυνάμεων και ανέδειξαν το αντίπαλο δέος, το Λαϊκό Κόμμα.

Δεδομένης της πεποίθησης που είχαν πολλοί υποστηρικτές του Βενιζέλου, αλλά και ο ίδιος, πως ο στρατός ουσιαστικά αποτελούσε δημοκρατικό προπύργιο, άρχισε να συζητείται στους Δημοκρατικούς κύκλους η ανάγκη ανατροπής του αντιβενιζελικού κράτους, αφού διαφορετικά η Παλινόρθωση της Μοναρχίας παρουσιαζόταν ως πιθανότατη. Έτσι, οι διεργασίες που άρχισαν να λαμβάνουν χώρα στο βενιζελικό στρατόπεδο, ενισχυμένες από τους φόβους και τις φιλοδοξίες ορισμένων στρατιωτικών κατέληξαν στο κίνημα της 1ης Μαρτίου του 1935 το οποίο οργανώθηκε και εκδηλώθηκε με την έγκριση του ίδιου του φιλελεύθερου πολιτικού.

Το κίνημα όμως αυτό, οργανωμένο με κακό τρόπο και στρεφόμενο εναντίον της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης του Π. Τσαλδάρη, καταπνίγεται χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία από τον τότε Υπουργό Στρατιωτικών της κυβέρνησης του Λαϊκού Κόμματος Γεώργιο Κονδύλη, ο οποίος αναδεικνύεται και σε ρυθμιστή των πολιτικών πραγμάτων¹⁷.

Παρά την αντίδραση του πρωθυπουργού ο οποίος υπήρξε κατεξοχήν μετριοπαθής πολιτικός, ο Κονδύλης θα προχωρήσει σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις αξιωματικών στο στράτευμα και γενικότερα σε ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό. Πάνω από 1500 αξιωματικοί αποτάχθηκαν οι οποίοι θεωρήθηκε ότι είχαν εμπλακεί άμεσα ή έμμεσα στο κίνημα της 1ης Μαρτίου και μερικοί εκτελέστηκαν. Ο Ελ. Βενιζέλος εγκατέλειψε την Ελλάδα και μέσω των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων μετέβη στην Ευρώπη.

Το κίνημα του Μαρτίου επιτάχυνε την πορεία προς την παλινόρθωση της Μοναρχίας. Αδιάλλακτα μοναρχικά στοιχεία βρήκαν την ευκαιρία να ελέγξουν ολοκληρωτικά το στράτευμα και το σύνολο του κρατικού μηχανισμού. Ενώ ίσχυε ακόμα ο στρατιωτικός νόμος που είχε επιβληθεί από την κυβέρνηση Τσαλδάρη λόγω του κινήματος, θα διενεργηθούν εκλογές στις 9 Ιουνίου του 1935 στις οποίες όμως τα βενιζελογενή κόμματα δεν έλαβαν μέρος. Έτσι, στον εκλογικό στίβο έλαβαν μέρος ο κυβερνητικός Συνασπισμός, η Ένωση Βασιλοφρόνων με ηγέτη τον

¹⁷ *ΙΕΕ, ό. π., σ. 358 – 362.*

Μεταξύ και το ενιαίο μέτωπο που είχε ως κύρια δύναμη το ΚΚΕ. Μετά τις εκλογές σχηματίζεται νέα κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος με πρωθυπουργό τον Π. Τσαλδάρη (65,04% των ψήφων).

Από την αρχή ο πρωθυπουργός Παναγής Τσαλδάρης είχε δηλώσει ότι θα προχωρήσει στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος προκειμένου ο λαός να αποφασίσει ελεύθερα για τη μορφή του πολιτεύματος που επιθυμεί. Το θέμα είναι πως ένα μέρος από τα στελέχη του Λαϊκού κόμματος, οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί και βασιλικοί αξιωματικοί, επιθυμούν την άμεση και με πραξικοπηματικό τρόπο επαναφορά του βασιλιά Γεωργίου του Β'. Με την ομάδα αυτή είχε συνταχθεί και ο Γεώργιος Κονδύλης ο οποίος από φανατικός βενιζελικός έχει μετατραπεί σε φανατικό βασιλόφρονα. Το ίδιο ζητούσε και ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος επιθυμούσε την άμεση και με πραξικοπηματικό τρόπο, αν χρειαστεί, επαναφορά της Δυναστείας. Απέναντι σε αυτές τις δύο τάσεις, ο πρωθυπουργός Τσαλδάρης προσπαθεί να κρατήσει κάποια ισορροπία, ελπίζοντας πως στο τέλος τα μετριοπαθή στοιχεία θα κυριαρχήσουν και θα ακολουθηθούν νόμιμες και δημοκρατικές διαδικασίες προκειμένου να καθοριστεί μελλοντικά η μορφή του πολιτεύματος. Τα προβλήματα αρχίζουν όταν ανώτατοι αξιωματικοί του στρατού, οι οποίοι βρίσκονται σε συνεργασία με τον Υπουργό Στρατιωτικών Γ. Κονδύλη, αρχίζουν να κινούνται με στόχο ένα φιλοβασιλικό πραξικόπημα. Το πολιτειακό ζήτημα οξύνεται και αρχίζει να καλύπτει τα σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα του ελληνικού λαού.

Στις 10 Οκτωβρίου 1935 ο Κονδύλης, με τη στήριξη και τη συμπαράσταση των αρχηγών των Ενόπλων Δυνάμεων, υποστρατήγων, Παπάγου και Ρέππα και του υποναυάρχου Οικονόμου, αναλαμβάνει ο ίδιος την πρωθυπουργία, ανατρέποντας την κυβέρνηση του Π. Τσαλδάρη. Με διάταγμα καταργεί το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας, κηρύσσει στρατιωτικό νόμο και επαναφέρει το Σύνταγμα του 1911. Η όλη διαδικασία για την επαναφορά της μοναρχίας στην Ελλάδα μέσω του Γεωργίου του Β' έχει ξεκινήσει. Στις 3 Νοεμβρίου 1935 θα διεξαχθεί το περίφημο δημοψήφισμα στο οποίο η νοθεία ήταν τόσο απροκάλυπτη ώστε όπως λέγεται οι ψήφοι αυτών που έλαβαν μέρος ξεπερνούσαν τον αριθμό των επίσημα εγγεγραμμένων ψηφοφόρων. Σύμφωνα με το επίσημο αποτέλεσμα που ανακοινώθηκε υπέρ της βασιλείας είχε ψηφίσει 97,8% ενώ υπέρ της δημοκρατίας

2,20% εκ του συνόλου των ψηφισάντων¹⁸.

Ο Γεώργιος ο Β' επιστρέφει στην Ελλάδα στις 25 Νοεμβρίου 1935. Λίγες μέρες μετά ο Βασιλιάς παύει την κυβέρνηση Κονδύλη και αναθέτει τον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης στο μετριοπαθή αντιβενιζελικό Κωνσταντίνο Δεμερτζή. Κύριος στόχος της κυβέρνησης Δεμερτζή είναι η χορήγηση αμνηστίας για όλα τα αδικήματα που διέπραξαν μη στρατιωτικοί κατά τη διάρκεια του κινήματος του 1935, όπως και η προετοιμασία για τη διενέργεια εκλογών. Το πρόβλημα όμως παρέμενε για τους απότακτους βενιζελικούς αξιωματικούς, αφού είχε αποκλειστεί η επαναφορά τους στο στράτευμα. Στις 26 Ιανουαρίου 1936 διενεργούνται οι εκλογές με το αναλογικό σύστημα. Τα κόμματα της αντιβενιζελικής παράταξης, με επικεφαλής το Λαϊκό έλαβαν 143 έδρες. Αντίστοιχα τα κόμματα που πρόσκεινται στο βενιζελισμό με επικεφαλής το Κόμμα των Φιλελευθέρων έλαβαν 142 έδρες. Ο συνασπισμός των μικρότερων αριστερών κομμάτων με επικεφαλής το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο κατέβηκε στις εκλογές με την ενιαία ονομασία “Παλλαϊκό Μέτωπο” έλαβε 15 έδρες. Οι εκλογές δε δίνουν απόλυτη πλειοψηφία σε κανένα κόμμα. Έτσι ρυθμιστής της κατάστασης καθίσταται το ΚΚ αφού η επιβίωση κάθε κυβέρνησης εξαρτιόταν από την υποστήριξη των 15 βουλευτών του “Παλλαϊκού Μετώπου”. Ύστερα από διάφορες αποτυχημένες προσπάθειες να σχηματιστεί κυβέρνηση Συνασπισμού από τα δύο μεγάλα κόμματα, Λαϊκό και Φιλελεύθερο, είτε Φιλελεύθερου και Παλλαϊκού, οι οποίες αποτυγχάνουν προτείνεται στο βασιλιά η δημιουργία υπηρεσιακής κυβέρνησης με πρωθυπουργό πάλι τον Κων. Δεμερτζή. Εκείνο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και Υπουργός Στρατιωτικών ορίζεται ο Ιωάννης Μεταξάς, αρχηγός του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, το οποίο στις εκλογές κέρδισε 7 έδρες¹⁹.

Μετά από λίγες ημέρες πεθαίνει εξόριστος στο Παρίσι ο Ελ. Βενιζέλος (18 Μαρτίου 1936), ενώ τον επόμενο μήνα πεθαίνει και ο Πρωθυπουργός Δεμερτζής. Αμέσως ο Γεώργιος χωρίς να συμβουλευτεί κανέναν από τους αρχηγούς των κομμάτων, ορκίζει πρωθυπουργό τον Ι. Μεταξά, ο οποίος αναλαμβάνει να κυβερνήσει με ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής, η οποία είναι σχεδόν ομόφωνη από τα δύο μεγάλα κόμματα. Η κυβέρνηση Μεταξά πολύ γρήγορα έδειξε ένα σκληρό πρόσωπο και έναν υπέρμετρο δυναμισμό στρεφόμενη εναντίον βασικών δημοκρατικών δικαιωμάτων (απεργίες, διαδηλώσεις) του ελληνικού λαού. Οι

18 *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 369 – 372.

19 *ΙΕΕ*, ό. π., σ. 374.

εκτεταμένες αντιδράσεις που προκάλεσε η πολιτική του Μεταξά σπρώχνουν τα δύο μεγάλα κόμματα σε συνεννοήσεις με απώτερο σκοπό τη δημιουργία κυβέρνησης συνασπισμού. Ο ξαφνικός όμως θάνατος του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, Παναγή Τσαλδάρη, τον Μάιο 1936, καθυστερεί τις διαδικασίες. Με την υποστήριξη των ανακτόρων και τη συγκατάθεση της Μεγάλης Βρετανίας, ο Μεταξάς αρχίζει να προετοιμάζεται για να επιβάλλει πραξικοπηματικά δικτατορία πλαισιώνοντας το στρατό, τα σώματα ασφαλείας και τους νευραλγικούς τομείς του δημοσίου με ανθρώπους της εμπιστοσύνης του. Όταν επιτέλους τα κόμματα του κοινοβουλευτικού τόξου καταλήγουν σε κάποιο προσύμφωνο συνεργασίας και σχηματισμού κυβέρνησης συνασπισμού ο Μεταξάς με την άδεια του Γεωργίου επιβάλλει δικτατορία (4 Αυγούστου 1936). Καταργεί το πολίτευμα, αναστέλλει τη λειτουργία του Κοινοβουλίου και ασκεί ασφυκτικό έλεγχο πάνω σε όλες τις λειτουργίες της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής στην Ελλάδα²⁰.

Τόσο ο βασιλιάς Γεώργιος όσο και οι Βρετανοί αλλά και ένα τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης ήταν ουσιαστικά οι στυλοβάτες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Τα προβλήματα στις διεθνείς σχέσεις, η άνοδος του φασισμού και του ναζισμού στην Ευρώπη, ο ανταγωνισμός με την Ιταλία στη Μεσόγειο αλλά και η κατάκτηση της Αβησσυνίας το 1935 από τα ιταλικά στρατεύματα, οδηγούν τη Μεγάλη Βρετανία να επαναπροσδιορίσει τη θέση της και να προετοιμαστεί για την πιθανότητα ενός παγκοσμίου πολέμου. Κάτω από αυτή τη συγκυρία, επιδιώκει να ελέγξει όπως είναι φυσικό μια σειρά από χώρες στις οποίες μπορεί να στηριχθεί σε περίπτωση παγκόσμιας κρίσης για να προστατεύσει τη θέση της στην Ανατολική Μεσόγειο, στη Μέση Ανατολή και στις Ινδίες που είναι η πιο σημαντική της αποικία. Από την άλλη πλευρά ο Γεώργιος ο Β', ο οποίος υπήρξε ένας φανατικά αγγλόφιλος βασιλιάς, ορίζει τον Μεταξά πρωθυπουργό παρότι υπήρξε στο παρελθόν Γερμανόφιλος γιατί ξέρει πως ουσιαστικά ο Μεταξάς, σέβεται και εκτιμά όσο τίποτα άλλο το βασιλικό θεσμό που του ήταν απόλυτα αφοσιωμένος και αποστρεφόταν τον κοινοβουλευτισμό, όπως ο ίδιος υπογράμμιζε πριν γίνει πρωθυπουργός. Αξίζει να σημειωθεί πως η Μεγάλη Βρετανία, χώρα με μεγάλη κοινοβουλευτική παράδοση, και από τις ελάχιστες εκείνη την εποχή στην Ευρώπη,

20 Σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Καθημερινή*, της 6ης Ιανουαρίου 1934 ο κοινοβουλευτικός κατά τα άλλα Μεταξάς, δήλωνε: “Συνεπώς δι’ ημάς τους Έλληνας το πρόβλημα δεν είναι πώς θα μείνωμεν εις τον κοινοβουλευτισμόν, αλλά δια ποίας θύρας θα εξέλθωμεν εξ αυτού. Δια της θύρας του κομμουνισμού ή δια της θύρας του εθνικού κράτους”, στην: *Καθημερινή*, 6.1.1934.

που σεβόταν και στήριζε τον κοινοβουλευτισμό και τη φιλελεύθερη ιδεολογία, επικύρωσε επίσημα το νέο καθεστώς αφού δεκαπέντε μέρες μετά την κήρυξη της δικτατορίας, επισκέφθηκε την Ελλάδα ο Άγγλος βασιλιάς Εδουάρδος ο Η'.

1.2. Η οικονομία του μεσοπολέμου

Για την Ελλάδα ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος τελείωσε με τη Μικρασιατική καταστροφή, η οποία είχε ως συνέπεια να εισρεύσουν σχεδόν ενάμιση εκατομμύριο πρόσφυγες σε μια χώρα που ο πληθυσμός της μόλις που ξεπερνούσε τα πέντε εκατομμύρια²¹. Η Μικρασιατική καταστροφή έβαλε τέλος στον εδαφικό επεκτατισμό ο οποίος καθ' όλη την προηγούμενη διάρκεια αποτελούσε το μόνιμο στρατηγικό ορίζοντα του ελληνικού κράτους. Το όραμα του επεκτατισμού βασιζόταν στην ηγεμονική οικονομική θέση του ελληνικού κεφαλαίου και κατ' επέκταση των ελληνικών μειονοτήτων στον ευρύτερο βαλκανικό και ανατολικομεσογειακό χώρο, λειτουργούσε, όμως, ανασχετικά για τους ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους. Μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή που ακολούθησε, ο ελληνικός καπιταλισμός εισέρχεται στη φάση της εθνικής ομογενοποίησης και αναδίπλωσης. Μερικές άμεσες επιπτώσεις της Μικρασιατικής καταστροφής στην εθνική οικονομία είναι η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, ενώ ταυτόχρονα διευρύνεται και η αγορά εργασίας με νέο, πολυάριθμο, φθινό, εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Επιπλέον, εισάγεται στην Ελλάδα ένα σημαντικό μέρος από τα κεφάλαια των Ελλήνων επιχειρηματιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ και ο κρατικός μηχανισμός δραστηριοποιείται με την αύξηση των δαπανών για την άμεση αποκατάσταση των προσφύγων²².

Η ελληνική οικονομία την δεκαετία του 1920 είχε να αντιμετωπίσει, μεταξύ άλλων, πολλές σοβαρές οικονομικές διαταραχές ως συνέπεια των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα, εξαιτίας του βάρους της προσφυγικής αποκατάστασης αλλά και του ενισχυμένου ρόλου που ανέλαβε το κράτος μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν η κύρια πηγή της αποσταθεροποίησης καθώς δεν μπορούσαν να καλυφθούν από τους εγχώριους πόρους. Ο πληθωρισμός, ο οποίος πλέον είχε εδραιωθεί στην ελληνική οικονομία,

21 Γ. Γιαννουλόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1919 ως το 1923», στην: *ΙΕΕ.*, Αθήνα 1978, τ. 15, σ. 296.

22 Γ. Μηλιός, «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ο αιώνα» στο: Μωυσίδης Α. και Σακελλαρόπουλος Σ., (επιμέλεια), *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 2010, σ. 272.

και η σταθερή υποτίμηση της δραχμής στο διάστημα 1921 – 1926 υπονόμειαν δραματικά τα εισοδήματα των μισθωτών. Η σταθεροποίηση του νομίσματος και κατ' επέκταση η αποκατάσταση της οικονομίας ήταν ο πρώτος στόχος που έθεσε η οικουμενική κυβέρνηση, το Νοέμβριο του 1926²³.

Η γενικότερη υπανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας αποτυπωνόταν με ξεκάθαρο τρόπο στις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές της. Το ισοζύγιο πληρωμών ήταν μονίμως ελλειμματικό. Τη δεκαετία 1920 – 1930 η αναλογία των εισαγωγών προς τις εξαγωγές ήταν μόλις 45%, ενώ το πλεόνασμα των άδηλων συναλλαγών κάλυπτε μόλις το 15% του εμπορικού ελλείμματος. Οι βασικότεροι άδηλοι πόροι προέρχονταν από τη ναυτιλία και τα εμβάσματα των μεταναστών, τα οποία σε περιόδους κρίσης μειώνονταν σημαντικά. Για την κάλυψη, επομένως, του εμπορικού της ελλείμματος η Ελλάδα έπρεπε να πληρώνει είτε από τα συναλλαγματικά της αποθέματα είτε να προσφεύγει σε εξωτερικό δανεισμό, γεγονός που διόγκωνε το εξωτερικό χρέος της χώρας²⁴.

Ένα ακόμα ζήτημα που ανέκυψε τη συγκεκριμένη περίοδο και προκάλεσε ασφυκτική πίεση στη χρηματοδότηση του ελλείμματος ήταν το πάγωμα των στρατιωτικών πιστώσεων. Οι στρατιωτικές πιστώσεις ήταν τα οικονομικά ανταλλάγματα που ανέμενε να λάβει η Ελλάδα για την είσοδό της στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η συμφωνία με τους συμμάχους προέβλεπε ότι η Ελλάδα έπρεπε να λάβει 12 εκατ. λίρες Αγγλίας, 300 εκατ. γαλλικά φράγκα και 50 εκατ. δολάρια Η.Π.Α. Η αλλαγή όμως της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στο κεμαλικό καθεστώς, είχε αρνητικές συνέπειες για την Ελλάδα, με το πάγωμα των στρατιωτικών πιστώσεων και την εκταμίευσή τους μετά το 1925. Η Ελλάδα όμως, με την εγγύηση της μελλοντικής εκταμίευσης, μπήκε στη διαδικασία εκτύπωσης ακάλυπτου χρήματος, δηλαδή χρήμα το οποίο δεν είχε αντίκρισμα στα αποθέματα χρυσού και στα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας. Η δημοσιονομική κατάσταση επιδεινώθηκε όχι μόνο κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας αλλά και μετά από αυτή, καθώς η Ελλάδα συνέχισε τις στρατιωτικές δαπάνες λόγω της ρευστότητας που υπήρχε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις²⁵. Οι στρατιωτικές δαπάνες σε συνδυασμό με το συνεχή δανεισμό του κράτους

23 Χ. Αγριαντώνη & Γ. Πανσέλινα, «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 122.

24 Τ. Μαύρος, «Η ελληνική οικονομία στον Μεσοπόλεμο. Η χρεοκοπία του 1932», στα: *Ιστορικά Θέματα*, τχ 112, Αθήνα 2012, σ. 58.

25 Το 1921 – 1922 οι στρατιωτικές δαπάνες απορρόφησαν το 60% των συνολικών κρατικών δαπανών, το 1923 το 41% και το 1926 το 28%. Μαύρος, *ό. π.*, σ. 58.

προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες που είχαν προκύψει είχαν ως αποτέλεσμα τη διόγκωση του δημοσίου χρέους. Τον Μάρτιο του 1928 το δημόσιο χρέος ξεπέρασε τα 38 δις δραχμές. Σε σταθερές τιμές, το δημόσιο χρέος ανά κάτοικο ανήλθε σε 400 δραχμές το 1928 έναντι 290 δραχμών το 1914, παρά τη σημαντική αύξηση του πληθυσμού. Σε τρέχουσες τιμές το δημόσιο χρέος της Ελλάδας υπερεξαπλασιάστηκε²⁶. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες που προέκυψαν τόσο κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας όσο και μετά, το κράτος εξέδωσε αναγκαστικό εσωτερικό δάνειο το Μάρτιο του 1922, μια πρακτική που ακολουθήθηκε και το 1926²⁷.

Η οικουμενική κυβέρνηση που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926 υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη επιτάχυνε τις διαδικασίες για να τακτοποιηθούν τα πολεμικά χρέη. Η συμφωνία που υπογράφηκε με την Αγγλία και στη συνέχεια με τις Η.Π.Α. και τη Γαλλία είχαν ως στόχο να αρθούν τα εμπόδια για να συνεχιστεί και να διευρυνθεί ο εξωτερικός δανεισμός, να ολοκληρωθεί η εγκατάσταση των προσφύγων και να χρηματοδοτηθούν τα μεγάλα παραγωγικά έργα²⁸. Προκειμένου να χρηματοδοτηθούν τα μεγάλα έργα, η Ελλάδα έπρεπε για ακόμη μια φορά να δανειστεί υπέρογκα ποσά. Για τη “φερεγγυότητα” της χώρας μπορούσε να εγγυηθεί, και κατ' επέκταση να πείσει τις διεθνείς αγορές, μόνο η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών. Η Επιτροπή όμως για να υποστηρίξει τον περαιτέρω δανεισμό της χώρας επέβαλε μια σειρά από κανόνες που έπρεπε να εφαρμοστούν. Μεταξύ αυτών ήταν η ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, να αποκτήσει αυτόνομη Κεντρική Τράπεζα και να σταθεροποιήσει το νόμισμά της υιοθετώντας τον κανόνα του χρυσού συναλλάγματος, να εξασφαλίσει δηλαδή τη μετατρέψιμότητα του εθνικού νομίσματος σε νόμισμα που ήταν μετατρέψιμο σε χρυσό, όπως στερλίνα ή δολάριο. Ουσιαστικά, η ίδρυση της Κεντρικής Τράπεζας είχε ως στόχο τη σταθεροποίηση της ισοτιμίας με τη λίρα στερλίνα, με την οποία και συνδέθηκε το νόμισμα²⁹.

26 Τ. Μαύρος, *ό. π.*, σ. 58.

27 Το κράτος δεν εξέδωσε νέο χρήμα καθώς κάτι τέτοιο θα ασκούσε πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία. Προτιμήθηκε η διχοτόμηση του χαρτονομίσματος. Στην πρώτη εφαρμογή το κράτος πήρε το ήμισυ της αξίας των χρημάτων που κυκλοφορούσαν και το χρησιμοποίησε για να καλύψει τις ανάγκες του, τη δεύτερη φορά το χαρτονόμισμα έχασε το 25% της αξίας του. Μαύρος, *ό. π.* σ. 59 και Βερέμης & Mazower, *ό. π.*, σ. 74 – 75.

28 Στα παραγωγικά έργα, περιλαμβάνονταν οι εκτεταμένες αποξηράνσεις, αρδεύσεις, αντιπλημμυρική προστασία και επέκταση του οδικού δικτύου στις νέες επαρχίες. Φραγκιάδης Α., 1932: Η χρεοκοπία και το τέλος του Βενιζελισμού, στην: *Καθημερινή*, Αθήνα 2019, σ. 53.

29 Α. Φραγκιάδης, *ό. π.*, σ. 53.

Η ίδρυση Κεντρικής Τράπεζας, και η αναμόρφωση του ελληνικού τραπεζικού συστήματος, δεν ήταν μόνο μια οδηγία των εμπειρογνομόνων της Κοινωνίας των Εθνών. Μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή η Εθνική Τράπεζα, που κατείχε το προνόμιο έκδοσης χαρτονομίσματος και λειτουργούσε ταυτόχρονα και ως εμπορική τράπεζα εξασφάλιζε τη νομισματική και συναλλαγματική σταθερότητα. Οι συναλλαγματικές διαταραχές μετά την έναρξη της Μικρασιατικής εκστρατείας απέδειξαν ότι το ιδιωτικό τραπεζικό σύστημα δεν μπορούσε να στηρίξει πλέον τη συναλλαγματική σταθερότητα. Στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων (1926 - 1927) με την οικουμενική κυβέρνηση, η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών πρότεινε η Εθνική Τράπεζα να περιορίσει τις δραστηριότητες εμπορικού χαρακτήρα και να λειτουργεί πλέον ως κεντρική τράπεζα. Αυτό όμως σήμαινε ότι η Εθνική Τράπεζα θα απεμπολούσε σημαντικά κερδοφόρες δραστηριότητες, κάτι που προφανώς δεν ήταν διατεθειμένη να κάνει. Εξάλλου, η Εθνική τράπεζα, όλα αυτά τα χρόνια είχε εδραιώσει την παρουσία της στον ελληνικό χώρο αφενός οι σχέσεις της με την πολιτική εξουσία ήταν ισχυρές, οπότε μπορούσε να ασκήσει πιέσεις ώστε να διατηρήσει τα προνόμιά της, αφετέρου όλα αυτά τα χρόνια αποτέλεσε έναν από τους κύριους παράγοντες σταθερότητας της ελληνικής οικονομίας, αλλά και κύριος χρηματοδότης πολλών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Με το Πρωτόκολλο της Γενεύης (15 Σεπτεμβρίου 1927) το κράτος αφαίρεσε από την Εθνική τράπεζα το εκδοτικό προνόμιο και το εκχώρησε στην νεοσυσταθείσα Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία ανέλαβε το ρόλο της κεντρικής τράπεζας³⁰.

Ένα ακόμα ζήτημα που διευθετήθηκε μέσω του Πρωτοκόλλου της Γενεύης ήταν η σταθεροποίηση του νομίσματος προκειμένου να συνεχιστεί και να διευρυνθεί ο εξωτερικός δανεισμός, που ήταν αναγκαίος κάτω από τις νέες συνθήκες που είχαν γεννηθεί. Το κυρίαρχο νομισματικό σύστημα των αρχών του 20ου αιώνα ήταν ο Χρυσός Κανόνας. Οι ισοτιμίες των νομισμάτων καθορίζονταν με βάση την αντιστοιχία του καθενός από αυτά με μια προκαθορισμένη ποσότητα χρυσού στην τρέχουσα τιμή της. Σύμφωνα με τον Κανόνα του Χρυσού, υπήρχε η εγγύηση ότι το χρήμα που τυπωνόταν μπορούσε ανά πάσα στιγμή να ανταλλαγεί με το αντίστοιχο ποσό χρυσού ή σκληρού συναλλάγματος που κατείχαν τα κράτη³¹. Η υιοθέτηση από τη χώρα του Χρυσού Κανόνα σήμαινε ουσιαστικά την εγκατάλειψη

30 Α. Φραγκιάδης, *ό. π.*, σ. 55.

31 Τ. Μαύρος, *ό. π.*, σ. 59.

ενός συνηθισμένου εργαλείου οικονομικής πολιτικής, αυτό της υποτίμησης, το οποίο δρούσε προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή και τις εξαγωγές, εφόσον μειώνει τις τιμές των εγχώριων προϊόντων σε διεθνές νόμισμα. Μέσω της υιοθέτησης της σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας³², δηλαδή του χρυσού κανόνα, στόχος ήταν η διατήρηση της αγοραστικής δύναμης της χώρας σε διεθνές νόμισμα, πρακτική που θα δημιουργούσε συνακόλουθα εμπιστοσύνη στις διεθνείς χρηματαγορές, από τις οποίες το κράτος επεδίωκε να συνάψει δάνεια³³. Μέσω αυτής της πρακτικής, η Ελλάδα την περίοδο 1922 – 1932 σύνηψε εξωτερικά δάνεια που το συνολικό ύψος τους έφθανε στο 150% του ετήσιου Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος της χώρας. Τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη χρηματοδότηση των έργων υποδομής και για την αποκατάσταση των προσφύγων. Λόγω των υψηλών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης το ελληνικό κράτος μπορούσε να συνεχίσει την εξυπηρέτηση των δανείων. Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μόλις ξέσπασε η οικονομική κρίση του 1929, και ιδιαίτερα στην τελική φάση της Μεγάλης Ύφεσης όταν εγκαταλείπεται τυπικά ο Κανόνας του Χρυσού (Σεπτέμβριος 1931)³⁴.

1.2.1. Η οικονομική κρίση 1929 – 1932 και η χρεοκοπία

Την περίοδο που η ελληνική οικονομία βρισκόταν σε φάση νομισματικής και δημοσιονομικής αστάθειας, ξέσπασε η διεθνής οικονομική κρίση του 1929 στην Αμερική. Η κρίση ξεκίνησε ως χρηματιστηριακή, αλλά σε γρήγορο χρονικό διάστημα μετατράπηκε σε κρίση παραγωγής. Το Μάρτιο του 1933 η παραγωγή της αμερικανικής βιομηχανίας είχε μειωθεί κατά 50% σε σχέση με το καλοκαίρι του 1929. Αντίστοιχα αντιμέτωπα με μια πτώση παραγωγής ήρθαν και τα ευρωπαϊκά κράτη. Στην Ελλάδα, όπου η κύρια παραγωγική δραστηριότητα ήταν η γεωργική παραγωγή και λιγότερο η βιομηχανική, η κρίση εκδηλώθηκε με διαφορετικό τρόπο. Στη γεωργία επηρεάστηκε κυρίως η παραγωγή καπνού και σταφίδας³⁵, ενώ η

32 Για τη χρεωμένη Ελλάδα, η νομισματική σταθερότητα ήταν αναγκαία για την εξυπηρέτηση του χρέους. Το 1926 η δραχμή επανέρχεται στον κανόνα του χρυσού, χρονιά όπου συνδέεται με την αγγλική λίρα. Μαύρος, *ό. π.*, σ. 60.

33 Γ. Μηλιός, *ό. π.*, σ. 273.

34 Γ. Μηλιός, *ό. π.*, σ. 273.

35 Τα συγκεκριμένα προϊόντα ευδοκίμοσαν σχεδόν απόλυτα στον ελλαδικό χώρο – η κορινθιακή σταφίδα σε Νότια Επτάνησα, Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησο, ο καπνός σε Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη και Αιτωλοακαρνανία – και ήταν διεθνώς γνωστά και περιζήτητα. Η εξαγωγή των δύο αυτών προϊόντων, τα οποία πωλούνταν σε πολύ συμφέρουσες τιμές, χρηματοδοτούσαν την εισαγωγή σίτου, που λόγω περιορισμένων βροχοπτώσεων και έλλειψης λιπασμάτων, η οποία κάλυπτε την ανεπαρκή εγχώρια παραγωγή. Την περίοδο 1924 – 1931 οι εξαγωγές κορινθιακής

βιομηχανική παραγωγή σημείωσε μικρή πτώση³⁶.

Φυσικά, υπάρχουν οι χρόνιες πληγές της αγροτικής κρίσης, οι οποίες ξεπερνούν τα τέσσερα έτη της κρίσης και κατανέμονται σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ωστόσο, η μεγάλη πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων συνδέεται άμεσα με την κρίση του 1929. Η μείωση λοιπόν την οποία υφίσταται το εθνικό εισόδημα της Ελλάδας μέσα στο 1929 οφείλεται αποκλειστικά στη μείωση του εισοδήματος της αγροτικής οικονομίας και του πρωτογενούς τομέα, η οποία μάλιστα θα συνεχιστεί και για τα επόμενα δύο χρόνια. Ειδικότερα, το εισόδημα της πρωτογενούς παραγωγής στα 1927 αντιπροσώπευε τα 35% του εθνικού εισοδήματος, το 1931, τέσσερα χρόνια αργότερα αντιπροσώπευε μόλις το 29,9%. Σύμφωνα με μελετητές, πρόκειται για μια “εντυπωσιακή μείωση, η οποία αποκτά ακόμη πιο εντυπωσιακές διαστάσεις αν αναλογιστεί κανείς ότι ο αγροτικός πληθυσμός αντιπροσώπευε το 70% περίπου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας”³⁷. Οι συνέπειες της κρίσης στην κατανάλωση είναι αναμφισβήτητες καθώς συντελείται μια στροφή των αγροτών σε καλλιέργειες που θεωρούνται περισσότερο αποδοτικές, όπως το καλαμπόκι στη θέση του σιταριού. Η μείωση των καταναλωτικών ικανοτήτων του αγροτικού πληθυσμού αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία του τρόπου με τον οποίο εκτυλίσσεται η κρίση των χρόνων 1929 – 1932 στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, ο βιομηχανικός τομέας έδειξε να είναι περισσότερο ανθεκτικός στις εξωτερικές οικονομικές πιέσεις και λόγω του γεγονότος ότι η βιομηχανία ήταν σχεδόν αποκλειστικά στραμμένη προς την εγχώρια αγορά. Την περίοδο της κρίσης, η ελληνική βιομηχανία, στηριζόμενη και μέσα από τις πολιτικές που είχαν υιοθετηθεί από την κυβέρνηση, προχωράει στην υποκατάσταση των εισαγωγών. Έτσι, το 1933 η ελληνική βιομηχανία κάλυπτε το 76,10% περίπου του συνόλου των βιομηχανικών προϊόντων που καταναλώνονταν στην Ελλάδα. Ωστόσο, οι συνέπειες της κρίσης δεν επηρέασαν στον ίδιο βαθμό το σύνολο της βιομηχανίας. Οι βιομηχανίες που διατηρούνταν ή η παραγωγή τους συνδεόταν στενά με τον αγροτικό τομέα ήταν αυτές που επηρεάστηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό από την κρίση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η

σταφίδας και του καπνού ανατολικού τύπου αποτελούσαν το 70% των ελληνικών εξαγωγών. Σε αυτά αν προστεθούν οι εξαγωγές οίνων και οινοπνευματωδών που παράγονταν από τη σταφίδα, το ποσοστό αγγίζει τα τρία τέταρτα των συνολικών εξαγωγών της χώρας. Φραγκιάδης Α., *ό. π.*, σ. 30 – 31.

36 Τ. Μαύρος, *ό. π.*, σ. 61.

37 Κ. Κωστής, *Οι Τράπεζες και η κρίση, 1929 – 1932*, Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 25.

Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, η οποία ήρθε αντιμέτωπη με μια σημαντική μείωση της κατανάλωσης των προϊόντων της και ειδικά των λιπασμάτων³⁸.

Η κρίση που εκδηλώθηκε στον αγροτικό τομέα αποτελεί τη μια πλευρά της οικονομικής κρίσης όπως εκδηλώθηκε στην Ελλάδα. Η δεύτερη σχετίζεται με το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας και συνδέεται με την κίνηση κεφαλαίων. Για πρώτη φορά μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας θα ισοσκελιστεί καθώς μειώνονται τα ελλείμματα είτε λόγω της συνεχούς υποκατάστασης των εισαγωγών είτε λόγω της μείωσης της κατανάλωσης. Από την άλλη πλευρά, τα ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών εξακολουθούν να υφίστανται και θα διαμορφώνονται ανάλογα με την κίνηση κεφαλαίων. Σε κάθε περίπτωση, τα ελλείμματα καλύπτονταν από τη μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων της κεντρικής Τράπεζας³⁹.

Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης εξήχθησαν και επηρέασαν την Ελλάδα ως προς το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας. Το πρόβλημα εύρεσης συναλλάγματος για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού δανεισμού ήταν η μεγαλύτερη δυσκολία με την οποία βρέθηκε αντιμέτωπη η χώρα. Μοναδική λύση για ακόμα μια φορά φαινόταν ο εκ νέου εξωτερικός δανεισμός της χώρας σε συνάλλαγμα, ώστε να καλυφθούν οι βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες ανάγκες. Την ίδια περίοδο (1931) η Μεγάλη Βρετανία εγκαταλείπει τον Κανόνα του χρυσού και υποτιμά τη λίρα. Αυτό είχε άμεσες συνέπειες και στη δραχμή, με την οποία ήταν συνδεδεμένη. Πλέον η Ελλάδα έπρεπε να αποφασίσει αν θα εγκαταλείψει τον κανόνα του χρυσού ή αν θα συνδεθεί με άλλο νόμισμα. Μεταξύ των δύο η χώρα επιλέγει να συνδεθεί με το αμερικανικό δολάριο, με σταθερή ισοτιμία 1 δολάριο = 77,05 δραχμές. Η συγκεκριμένη απόφαση είχε τραγικές συνέπειες για τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας, καθώς η Τράπεζα της Ελλάδος σε έξι μόλις μέρες από τη σύνδεση δραχμής – δολαρίου έχασε συνάλλαγμα 3,6 εκατ. δολαρίων. Το κράτος προχώρησε σε μια σειρά από νομοθετικές ρυθμίσεις προκειμένου να περιορίσει την εκροή συναλλάγματος αλλά δεν κατάφερε να συγκρατήσει την τάση⁴⁰. Στα τέλη του 1931

38 Κ. Κωστής, *ό. π.*, σ. 29.

39 Κ. Κωστής, *ό. π.*, σ. 31.

40 Στις 28 Σεπτεμβρίου 1931 εκδόθηκε ο αναγκαστικός νόμος “Περί προστασίας του εθνικού νομίσματος”, ο οποίος συμπληρώθηκε με τον αναγκαστικό νόμο της 8ης Οκτωβρίου 1931. Μέσα από τους νόμους επιβλήθηκε καθεστώς συναλλαγματικών περιορισμών. Ειδικότερα, νομοθετείται η ανάθεση της αγοράς και της πώλησης χρυσού συναλλάγματος στην Τράπεζα της Ελλάδος και ταυτόχρονα καταργείται η υποχρέωσή της να πουλάει χρυσό ή συνάλλαγμα, γεγονός

το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να διαθέσει το απαραίτητο συνάλλαγμα για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του και η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με την επιβολή χρεοστασίου. Ο λόγος που δεν προχώρησε σε αυτό ήταν η ελπίδα ότι θα λάμβανε δάνειο από το εξωτερικό. Σε μια προσπάθεια να αποφύγει την κήρυξη πτώχευσης ο Βενιζέλος επισκέπτεται στις αρχές του 1932 το Λονδίνο, το Παρίσι, τη Ρώμη με σκοπό τη χορήγηση δανείου για την ολοκλήρωση των παραγωγικών έργων. Μέσω του δανείου, θα εισρεύσει ξένο συνάλλαγμα στη χώρα, μέσω του οποίου η χώρα θα μπορούσε να εκτυπώσει νόμισμα και να εξυπηρετήσει τις συναλλαγματικές της δαπάνες. Το θέμα της Ελλάδας παραπέμφθηκε στη Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών, το Συμβούλιο της οποίας δέχτηκε μόνο το αίτημα για αναστολή της πληρωμής των χρεολυσίων, απορρίπτοντας το αίτημα για τη χορήγηση νέου δανείου. Μετά από την άρνηση νέου δανείου, η Ελλάδα εγκαταλείπει τον κανόνα του χρυσού (Ν. 5422/1932) και ξεκινούν οι διαπραγματεύσεις για την αναστολή της εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους προς τους ξένους κατόχους ελληνικών ομολόγων⁴¹.

Η χρεοκοπία ουσιαστικά τερμάτισε την εποχή του υψηλού δανεισμού από το εξωτερικό, σταθεροποίησε όμως ακόμα περισσότερο τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία και την προστατευτική πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών. Μέσα σε αυτό το προστατευτικό πλαίσιο η βιομηχανική παραγωγή θα αυξηθεί το διάστημα 1921 – 1931, ενώ τη χρονιά της κρίσης, 1932, θα επέλθει μια μικρή μείωση που φτάνει το 5,7%. Παράλληλα, και λόγω του πλαισίου, θα μειωθεί ο όγκος των εισαγωγών των βιομηχανικών ειδών⁴².

1.2.2. Η οικονομία την περίοδο 1933 - 1940

Μετά την εγκατάλειψη του Κανόνα του χρυσού η Ελλάδα μπόρεσε να τυπώσει νέο νόμισμα, με το οποίο οι τράπεζες αγόραζαν από τους ιδιώτες συνάλλαγμα στην τρέχουσα τιμή. Με αυτόν τον τρόπο οι τράπεζες συγκέντρωσαν μέρος του υπάρχοντος συναλλάγματος στη χώρα, ενώ η υποτίμηση του δολαρίου και της αγγλικής λίρας συνετέλεσε στον επαναπατρισμό σημαντικών ποσών

που αποτελούσε παραβίαση του Κανόνα του Χρυσού. Επίσης, απαγορεύτηκε η πώληση συναλλάγματος παρά μόνο σε περίπτωση ανάγκης της χώρας καθώς και η απαγόρευση εξαγωγής ή μεταφοράς δραχμών στο εξωτερικό χωρίς την έγκριση της Τράπεζας της Ελλάδος. Μαύρος, *ό. π.*, σ. 62.

41 Τ. Μαύρος, *ό. π.*, σ. 63.

42 Ο όγκος των εισαγωγών βιομηχανικών ειδών μειώθηκε από 100 το 1928 σε 48,6 το 1933, ενώ παράλληλα οι εισαγωγές το 1928 κάλυπταν το 42% της εγχώριας ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα, το 1933 το ποσοστό αυτό διαμορφώθηκε σε 23,5%. Γ. Μηλιός, *ό. π.*, σ. 274.

συναλλάγματος. Μέσω αυτής της διαδικασίας, η χώρα διέθετε πλέον το αναγκαίο συνάλλαγμα για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού της χρέους. Οι επιπτώσεις για την Ελλάδα τόσο από την κρίση που ξέσπασε στην Αμερική όσο και από την κήρυξη της στάσης πληρωμών μπορούν να χαρακτηριστούν ήπιες. Την περίοδο που ακολούθησε, τα δημόσια οικονομικά βελτιώθηκαν και η οικονομία σημείωσε αξιόλογους ρυθμούς ανάπτυξης⁴³.

Λόγω των προστατευτικών μέτρων ο δευτερογενής τομέας μπόρεσε να ανακάμψει σε άμεσο χρονικό διάστημα. Τις προστατευτικές ρυθμίσεις⁴⁴ τις διατήρησε και η κυβέρνηση Τσαλδάρη, παρά τις δηλώσεις στελεχών του Λαϊκού κόμματος υπέρ του ελεύθερου εμπορίου. Όπως δήλωνε ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Γ. Πεσμαζόγλου “Η κρατική παρέμβασις δεν οφείλεται εις την απόρριψιν του ελεύθερου εμπορίου, αλλά επεβλήθη εκ των γεγονότων”⁴⁵. Η επέκταση όμως αυτή του προστατευτισμού, συντελείτο παρά το γεγονός ότι δηλωμένος στόχος του Πεσμαζόγλου το 1933 ήταν ο περιορισμός της βιομηχανίας. Είχε επιστρέψει η συζήτηση για τον χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, και ο τελευταίος υποστήριζε τον αγροτικό και εμπορικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας. Με τον νόμο 5426/1932 των Φιλελευθέρων είχαν τεθεί περιορισμοί στην εισαγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού και είχε θεσμοθετηθεί η χορήγηση άδειας σκοπιμότητας για την ίδρυση νέας ή την επέκταση ήδη υπάρχουσας βιομηχανίας. Με αναγκαστικό νόμο του 1935 τέθηκαν ακόμα μεγαλύτεροι περιορισμοί στην ίδρυση νέων βιομηχανιών. Η πολιτική αυτή όμως περιόριζε τον ανταγωνισμό και δημιουργούσε μια μονοπωλιακή κατάσταση στην αγορά⁴⁶. Οι συνθήκες μονοπωλίου που διαμορφώνονταν επέτρεψαν στη βιομηχανία να μετακυλύει στην κατανάλωση τις αυξήσεις των τιμών των εισροών της, με

43 Τ. Μάυρος, *ό. π.*, σ. 65.

44 Μέσω των μεταρρυθμίσεων ο Βενιζέλος εισήγαγε μια σειρά από δομές και θεσμούς κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Στόχος των μεταρρυθμίσεων ήταν να διορθώσουν ανισορροπίες, να προστατεύσουν αδύναμες κοινωνικά ομάδες από τις επιπτώσεις της ανεξέλεγκτης λειτουργίας των αγορών και να προωθήσουν την οικονομική ανάπτυξη. Μεταρρυθμίσεις που τελικά αποδείχτηκαν αναγκαίες για τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης. Φραγκιάδης, *ό. π.*, σ. 95.

45 Χ. Αγριαντώνη & Γ. Πανσέληνα, *ό. π.*, σ. 133.

46 Με την παραπάνω πολιτική του Λαϊκού κόμματος ουσιαστικά προκρίνεται μια μονοπωλιακού τύπου οικονομία, με τη συγκέντρωση των κεφαλαίων σε λίγους. Ωστόσο, το 1936 πραγματοποιείται μια εκστρατεία από το νέο τότε βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος, Κωνσταντίνο Καραμανλή, για να διανεμηθούν στους αγρότες και να μην παραχωρηθούν σε μεγάλα ιδιωτικά συμφέροντα οι γαίες που αποκάλυπταν τα “παραγωγικά έργα” στην πεδιάδα των Σερρών. Η κοινωνική δυσαρέσκεια και οι βίαιες διαδηλώσεις είχαν ανησυχήσει το νεαρό πολιτικό ο οποίος σημείωνε σε άρθρο του ότι “είναι βέβαιοι ότι δια της διανομής των γαιών και της δημιουργίας συνεπώς μικράς ιδιοκτησίας θα αντιμετωπιζέτο αποτελεσματικώς ο σοβαρός απειλών την Μακεδονίαν κομμουνιστικός κίνδυνος”. Φραγκιάδης, *ό. π.*, σ. 95.

αποτέλεσμα την κοινωνική δυσαρέσκεια και την εκδήλωση διαμαρτυριών⁴⁷. Οι πραγματικοί μισθοί μειώθηκαν περαιτέρω και οι κοινωνικές εκρήξεις κορυφώθηκαν με την απεργία των καπνεργατών στη Μακεδονία το Μάιο του 1936, η οποία αποτέλεσε και το πρόσχημα για την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας.

Το μεταξικό καθεστώς συνέχισε την οικονομική πολιτική των προκατόχων του, με την εφαρμογή αυστηρών μέτρων κρατικών παρεμβατισμού. Οι δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν λόγω εξοπλισμών, δημοσίων έργων και ταχύτερης διόγκωσης των κρατικών μηχανισμών. Οι εργασιακές σχέσεις αποτέλεσαν αντικείμενο στενότερων ρυθμίσεων, ενώ το κεφάλαιο ακολούθησε τους αργούς ρυθμούς συσσώρευσής του.

Όσον αφορά την πολιτική που ακολουθήθηκε στην αγροτική παραγωγή, τα μέτρα που υιοθετήθηκαν περιελάμβαναν την κατάργηση και τη ρύθμιση των παλαιών αγροτικών χρεών, την καθιέρωση των “τιμών συγκέντρωσης” των προϊόντων και την οριστική απόδοση της γης στους πρόσφυγες αγρότες. Επιπλέον, η δικτατορία ενίσχυσε τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, προς τους οποίους διοχετευόταν το μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών δανείων. Αποτέλεσμα ήταν η αύξηση της κατά στρέμμα απόδοσης όσο και της συνολικής παραγωγής, πρακτική που ήταν ιδιαίτερα σημαντική για μια χώρα που το 60% του ΑΕΠ της προερχόταν από τη γεωργία. Παρ' όλα αυτά, η χώρα δεν μπορούσε να καλύψει τις εγχώριες ανάγκες της. Όσον αφορά τα δημόσια οικονομικά, ο κρατικός προϋπολογισμός διογκώθηκε λόγω των στρατιωτικών δαπανών, την πρόσληψη νέων στρατιωτικών και πολιτικών υπαλλήλων και την αύξηση των κοινωνικών δαπανών. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1937 κατατέθηκε ο υψηλότερος ελληνικός προϋπολογισμός του Μεσοπολέμου⁴⁸. Το 1939, όπου ξεσπά ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, η χώρα δεν έχει ξεπεράσει τα προβλήματά της και ουσιαστικά ο πόλεμος την βρίσκει σε αδυναμία να καλύψει τις ανάγκες της⁴⁹.

47 Χ. Αγριαντώνη & Γ. Πανσέλινα, *ό. π.*, σ. 133.

48 Ε. Χεκίμογλου, «Η οικονομική πολιτική της 4ης Αυγούστου», στο: *Ε Ιστορικά*, τχ. 94, 2001, σ. 30 – 31.

49 Ε. Χεκίμογλου, *ό. π.*, σ 28.

Β' Κεφάλαιο

Η ελληνική βιομηχανία του Μεσοπολέμου

2.1. Η ελληνική βιομηχανία πριν το Μεσοπόλεμο

Πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, η βιομηχανική δραστηριότητα δεν ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας. Τα πρώτα βήματα για την ανάπτυξη μιας βιομηχανικής δραστηριότητας στην Ελλάδα χρονολογούνται από το 1880, όπου συγκροτούνται οι πρώτες βιομηχανίες με αντικείμενο την επεξεργασία γεωργικών προϊόντων όπως το αλεύρι, το ελαιόλαδο και η σταφίδα. Παράλληλα, είχε αναπτυχθεί και ο μεταλλευτικός τομέας ο οποίος προσέλκυε σημαντικές ξένες επενδύσεις, υφαντουργεία και μερικές ναυπηγοεπισκευαστικές μονάδες. Οι πρώτες επιχειρηματικές προσπάθειες πραγματοποιήθηκαν από ξένους επιχειρηματίες κυρίως, μεταξύ αυτών ο Αδόλφος Φιξ (ζυθοποιία), ο Σερπιέρης (αργυρωρυχεία Λαυρίου) και ο Κλάους (οινοπνευματώδη)⁵⁰. Γύρω στα 1900, όμως, άρχισαν να δραστηριοποιούνται και οι Έλληνες βιομήχανοι. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν ο λεγόμενος “Κύκλος της Ζυρίχης”, ο οποίος δραστηριοποιούνταν κυρίως στους τομείς της σαπυνοποιίας, της τσιμεντοποιίας, της βιομηχανίας λιπασμάτων, των οινοπνευματωδών, των οικοδομών και των τραπεζών. Μεταξύ αυτών ήταν ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος, πρώτος Πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, ο Νικόλαος Κανελλόπουλος, ο Ανδρέας Χατζηκυριάκος, πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, και αργότερα Υπουργός Οικονομικών επί Μεταξά και ο Λεόντιος Οικονομίδης. Αυτοί οι επιχειρηματίες, αποτέλεσαν τους σημαντικούς εκπροσώπους της ελληνικής βιομηχανίας μετά το 1922⁵¹.

Στις παραμονές του Α' παγκοσμίου Πολέμου η βιομηχανία βρισκόταν σε αναπτυξιακή τροχιά. Ο διπλασιασμός της επικράτειας συνέβαλε στην εντατικοποίηση που είχε προηγηθεί και οδηγούσε σε νέα αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Το ξέσπασμα του πολέμου όμως, ανέκοψε αυτή την αυξητική τάση, ιδιαίτερα από το δεύτερο εξάμηνο του 1915. Οι χώρες μπήκαν σε μια διαδικασία εσωστρέφειας και περιόρισαν ή απαγόρευαν τελείως τις εξαγωγές. Τα αποθέματα γαιάνθρακα εξαντλήθηκαν, καθώς η Αγγλία είχε απαγορεύσει τις εξαγωγές με το

50 M. Mazower., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015, σ. 80.

51 M. Mazower, *ό. π.*, σ. 81.

που ξέσπασε ο πόλεμος, οι εισαγωγές καθηλώθηκαν και οι τιμές εκτοξεύτηκαν. Η Ελλάδα, με τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν σε καύσιμα και πρώτες ύλες, βρέθηκε αντιμέτωπη με πολλές δυσκολίες. Τρένα, τραμ και εργοστάσια διέκοψαν τη λειτουργία τους λόγω έλλειψης καυσίμων. Παράλληλα, προβλήματα δημιουργήθηκαν λόγω έλλειψης πρώτων υλών και ημικατεργασμένων προϊόντων που εισέρχονταν από Γερμανία και Ρωσία, λόγω του αποκλεισμού που είχε επιβάλλει η Τουρκία στα Δαρδανέλια. Η αγορά καπνών παρέλυσε, η εξαγωγή ειδών απαγορεύτηκε προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του στρατού, ενώ και οι μετακινήσεις και οι θαλάσσιες εμπορικές μεταφορές καθίσταντο πλέον επικίνδυνες⁵². Ο συνολικός όγκος των βιομηχανικών εξαγωγών μειώθηκε κατά 80% μεταξύ 1915 – 1918, ενώ και η γενικότερη κατάσταση επιβάρυνε το κοινωνικό κλίμα, οι συνεχείς ανατιμήσεις εξανέμισαν τα πραγματικά εισοδήματα, ενώ η γενικότερη δυσαρέσκεια εκφράστηκε και μέσα από τις συνεχείς απεργίες. Μέσα σε αυτή την κατάσταση και το κλίμα διχασμού, συνέπεια της σύγκρουσης του Βενιζέλου με το Βασιλιά, η βιομηχανία άρχισε να προσαρμόζεται στην πραγματικότητα του πολέμου και να αξιοποιεί τις συνθήκες που προέκυψαν από τον περιορισμό του εμπορίου. Με τα δεδομένα αυτά η εγχώρια βιομηχανία όφειλε να αναδιοργανωθεί και να βρεθούν υποκατάστατα των πρώτων υλών. Άνοιξαν 17 λιγνιτωρυχεία σε όλη τη χώρα, που δεκαπλασίασαν την παραγωγή για να λυθεί το ενεργειακό ζήτημα. Το τερεβινθέλαιο αντικατέστησε τη βενζίνη στα αυτοκίνητα και το οινόπνευμα όλα τα άλλα φωτιστικά μέσα. Νέα εργοστάσια χτιζόνταν, όσα ήδη λειτουργούσαν επέκτειναν τις δραστηριότητές τους, ενώ όσα ήταν σε αδράνεια επανενεργοποιήθηκαν⁵³.

Αντίστοιχα επηρεασμένη από αυτή την πραγματικότητα, η πολιτική ηγεσία κινητοποιείται και αντιλαμβάνεται τη σημασία της εγχώριας βιομηχανίας. Προκειμένου να υποστηριχτούν οι νέες δραστηριότητες ιδρύεται το Φεβρουάριο του 1917 το Υπουργείο Επισιτισμού και Αυτάρκειας, που το αναλαμβάνει ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους η βιομηχανία αποκτά χωριστό τμήμα στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και τον Οκτώβριο πραγματοποιείται η πρώτη προσπάθεια απογραφής των μονάδων⁵⁴.

52 X. Αγριαντώνη, «Βιομηχανία. Από τις αρχές του αιώνα μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο: Χατζηιωσήφ X. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922 – 1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2002, τ. β1, σ. 290.

53 X. Αγριαντώνη, *ό. π.*, σ. 291.

54 X. Αγριαντώνη, *ό. π.*, σ. 291.

Προβληματισμός, ωστόσο, για τη μετάβαση στη μεταπολεμική περίοδο επικρατεί και μεταξύ των εκπροσώπων της βιομηχανίας – βιοτεχνίας οι οποίοι μεταξύ άλλων αντιλαμβάνονται την ανάγκη δημιουργίας και ανάπτυξης σημαντικών μονάδων στους κλάδους υποστήριξης της βιομηχανίας (όπως μηχανουργεία), την ολοκλήρωση των υφιστάμενων βιομηχανικών εγκαταστάσεων, ώστε να εξασφαλιστεί η παραγωγική τους λειτουργία στις μεταπολεμικές συνθήκες, όπου ο ανταγωνισμός θα ενταθεί, αλλά και την ενίσχυση της τεχνικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, η προώθηση ενός προστατευτικού πλαισίου για την ενίσχυση της βιομηχανικής πίστης τα σημεία στα οποία θα πρέπει να επικεντρωθούν τα μεταπολεμικά μέτρα για την ανάπτυξη βιομηχανικών μονάδων κρίνεται απαραίτητη⁵⁵. Μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου όμως, αυτή η πρόσκαιρη αναδιοργάνωση των βιομηχανικών μονάδων δεν κατέστη δυνατή να δώσει ώθηση στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Οι λόγοι που το απέτρεψαν αυτό οφείλονται κυρίως στο είδος της βιομηχανίας, καθώς η Ελλάδα δε διέθετε παραγωγικές μονάδες που εντείνουν την παραγωγική τους δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του πολέμου, κυρίως μεταλλουργία. Εξάλλου μια τέτοια δραστηριότητα είναι δύσκολο να διατηρήσει τους ίδιους ρυθμούς παραγωγής σε περίοδο ειρήνης, εκτός και αν αναπροσαρμόσει τη λειτουργία της. Στην Ελλάδα οι πολεμικές συνθήκες ευνόησαν κυρίως τη βιομηχανία τροφίμων και τον κλάδο του δέρματος (βυρσοδεψία, υποδηματοποιία). Γενικότερα, μετά τον πόλεμο, οι παλαιοί κλάδοι, όπως η βαμβακουργία, είχαν πληγεί, ενώ ευκαιριακές πρωτοβουλίες με την επαναξιοποίηση αδρανών παραγωγικών μονάδων είχε πενιχρά αποτελέσματα και εν τέλει σπατάλη πόρων⁵⁶. Εκτός των άλλων προβλημάτων, η ελληνική βιομηχανία μετά τους βαλκανικούς πολέμους και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο απέκτησε έναν διττό χαρακτήρα, ο οποίος θα ταλανίζει τις πολιτικές αποφάσεις το επόμενο διάστημα για το χαρακτήρα που θα αποκτούσε η ελληνική βιομηχανία. Αυτός ο χαρακτήρας σχετιζόταν με το μέγεθος των επιχειρήσεων. Από τη μια πλευρά υπήρχαν οι πολυάριθμες οικογενειακές βιοτεχνίες, ενώ από την άλλη λίγες μεγάλες

55 Ε. Τσοτσόρος, *Η Συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, 1898 – 1939*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. 1, σ. 107.

56 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επαναδραστηριοποίηση του υφαντουργείου μάλλινων του Φαλήρου από την εταιρεία Πετρόχειλος, Σιγάρας και Σία για τις προμήθειες του στρατού, που μεταπολεμικά πουλήθηκε στην εταιρεία Λαναράς – Κύρτσης της Νάουσας. Παράδειγμα διασποράς πόρων αποτελούν οι εταιρείες με το λιγνίτη, όπου ιδρύθηκαν 5-6 νέες Α.Ε. με τη συμμετοχή σημαντικών βιομηχάνων. Η έλλειψη γαιανθράκων εξάντλησε οικονομικά κάποιες από αυτές, ανοίγοντας τον δρόμο για την Power & Traction το 1926. Χ. Αγριαντώνη, *ό. π.*, σ. 292.

και συχνά υπερσύγχρονες εταιρείες, η επιτυχία των οποίων συχνά ήταν αποτέλεσμα των στενών προσωπικών σχέσεων των επικεφαλής τους με τους πολιτικούς, το στρατό και την Εθνική Τράπεζα⁵⁷.

2.2. Η εξέλιξη της βιομηχανίας από το 1922 – 1930

Η μεταπολεμική περίοδος άρχισε για την Ελλάδα στις 24 Ιουλίου 1923, με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο, η ελληνική οικονομία εισήλθε σε μια φάση επιτάχυνσης των ρυθμών εκβιομηχάνισης, η οποία συνοδεύτηκε από μια σημαντική αύξηση επενδύσεων σε πολλούς και διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους⁵⁸. Η περίοδος αυτή που ακολούθησε τη μικρασιατική καταστροφή ήταν πρόσφορη για κάθε είδους δραστηριότητα, ενώ και η μαζική είσοδος των προσφύγων συνέβαλε στην ανάκαμψη της βιομηχανικής δραστηριότητας. Με την είσοδο των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία επήλθε όπως είναι φυσικό διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, αφού πολλαπλασιάστηκε ο αριθμός των καταναλωτών αλλά και διόγκωση του εργατικού δυναμικού με την αθρόα προσφορά φθηνών, λόγω συγκυρίας, εργατικών χεριών. Αντίστοιχα οι πρόσφυγες μετέφεραν από τη Μικρά Ασία σημαντική τεχνογνωσία σε συγκεκριμένους τομείς – υφαντουργεία, ταπητουργία, κ.ά - και βέβαια ορισμένοι από αυτούς συνέχισαν την επιχειρηματική τους δράση και στην Ελλάδα. Παράλληλα, η εισροή ξένων κεφαλαίων, είτε μέσω δανείων, είτε μέσω εξωτερικής βοήθειας, είτε μέσω φιλανθρωπικών οργανισμών, δημιούργησε αυξημένη ρευστότητα στην αγορά, ενώ ο πληθωρισμός συχνά ωθούσε τη μετατροπή των ρευστών σε πάγιες αξίες. Λόγω της αύξησης του πληθυσμού αλλά και της γενικότερης αναδιοργάνωσης της χώρας μετά τον πόλεμο βιομηχανίες οικοδομικών υλικών, κλωστοϋφαντουργίες, βιομηχανίες τροφίμων αλλά και χημικών προϊόντων άρχισαν να ανακάμπτουν και να σημειώνουν μια σημαντική αύξηση των μεγεθών τους. Η αλλαγή που συντελείται εμφανίζεται και στους αντίστοιχους δείκτες μεταξύ των δύο βιομηχανικών απογραφών των ετών 1920 και 1930. Ο αριθμός των “Βιομηχανικών καταστημάτων” διπλασιάστηκε, ενώ η ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγής αυξήθηκε κατά 60% μεταξύ της περιόδου 1922 – 1929 με

57 M. Mazower, *ό. π.*, σ. 81. Μια χαρακτηριστική περίπτωση επιτυχημένης βιομηχανίας μέσα από την ανάπτυξη των αντίστοιχων σχέσεων αποτελεί και η εταιρεία ΠΥΡΚΑΛ που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

58 Β. Πατρώνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα, 18ος – 20ος αιώνας*, Αθήνα 2015, σ. 197.

τους ετήσιους ρυθμούς να υπολογίζονται στο 6,8%⁵⁹.

Η ανάπτυξη αυτή βέβαια δεν οφείλεται μόνο στην είσοδο των προσφύγων στη χώρα. Για πρώτη φορά συντελούνται και οι πρώτες νομοθετικές προσπάθειες για την ανασυγκρότηση και την προστασία της βιομηχανίας. Τον 19ο αιώνα το κράτος έχοντας υιοθετήσει τις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού δεν παρεμβαίνει στη ροή της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών. Ο μόνος τρόπος για να παρέμβει είναι άτυπα μέσω της Επιτροπής επί της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας. Με το νόμο 2948/1922 το κράτος αναλαμβάνει για πρώτη φορά άμεσα την ευθύνη για την προώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης, και για το λόγο αυτό το νομοθέτημα αποτελεί μια σημαντική ρήξη σε σχέση με την προηγούμενη πολιτική του⁶⁰. Το κείμενο του νόμου, καταρτίστηκε από το Γεώργιο Βουδούρη, τμηματάρχη της βιομηχανίας στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και ψηφίστηκε με τη διαδικασία του κατεπείγοντος από τη Γ' Εθνοσυνέλευση, και ουσιαστικά αποτέλεσε την πλήρη υιοθέτηση από την πολιτεία του προγράμματος που είχε εισηγηθεί ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων. Μεταξύ των άρθρων του νόμου προβλεπόταν η δυνατότητα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιωτικών και δημοτικών κτημάτων υπέρ βιομηχανιών. Επίσης, ο νόμος προέβλεπε την προτίμηση των προϊόντων των εγχώριων βιομηχανιών στις προμήθειες του Δημοσίου. Η προτίμηση εξασφαλιζόταν με την παροχή στις ελληνικές βιομηχανίες ενός περιθωρίου 5% πάνω από το άθροισμα της τιμής των ξένων προϊόντων με τους δασμούς και τους δημοτικούς φόρους. Με αυτόν τον τρόπο το κράτος ουσιαστικά αναγνωρίζει την ύπαρξη εγχώριας βιομηχανίας, την οποία προσπαθεί να ενισχύσει στην εσωτερική – εθνική αγορά, μέσω των προστατευτικών δασμολογιών⁶¹. Τα συγκεκριμένα μέτρα, όμως, αποτέλεσμα της αναβαθμισμένης θέσης της βιομηχανίας μετά τον πόλεμο και των διαπραγματεύσεων του ΣΕΒΒ με την πολιτική ηγεσία, δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες που γεννήθηκαν μετά την άφιξη των προσφύγων 1922 – 1924 και της κοινωνικής κρίσης που προέκυψε από το 1923 και μετά. Οι νέες συνθήκες προκάλεσαν δεύτερες σκέψεις στους κυβερνητικούς ιθύνοντες για τον βαθμό εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας αλλά και για τη μορφή που θα λάβει. Στην ουσία ο νέος νόμος δεν εφαρμόστηκε όσον αφορά την προτίμηση των ελληνικών προϊόντων, ενώ

59 Β. Πατρώνης, *ό. π.*, σ. 182.

60 Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830 – 1940*, Αθήνα 1993, σ. 281.

61 Χ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 282.

και η Υπηρεσία Κρατικών Προμηθειών καταργήθηκε επί Πάγκαλου, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος είχε θέσει σε εφαρμογή, τον Ιανουάριο του 1926, το δασμολόγιο του 1923, το οποίο ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό για τη βιομηχανία⁶².

Το ελληνικό κράτος έπρεπε να προσαρμοστεί στις νέες ανάγκες που προέκυψαν λόγω των προσφυγικών ροών και κυρίως να δώσει έμφαση στην αποκατάσταση των προσφύγων. Προτεραιότητα δόθηκε στην αγροτική αποκατάσταση με στόχο την πύκνωση και την εθνική ομογενοποίηση των πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης. Ένας ακόμη στόχος μέσω αυτής της πολιτικής ήταν να αποφευχθεί η συσσώρευση του εργατικού πληθυσμού στις πόλεις, γεγονός που μπορεί να προκαλούσε κοινωνική δυσαρέσκεια και εκρήξεις. Ωστόσο, οι ενισχύσεις δεν περιορίστηκαν μόνο στο γεωργικό χώρο, παρέχονταν από κρατικούς και άλλους υπεύθυνους φορείς ενισχύσεις αστικών απασχολήσεων, οι οποίες αφορούσαν κυρίως βιοτεχνικές δραστηριότητες⁶³. Από την πλευρά της η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) διευκόλυνε τους τεχνίτες πρόσφυγες να προμηθευτούν εργαλεία και δημιούργησε οργανισμούς για την ανάπτυξη της κεραμικής της Κιουτάχειας. Από το 1925, διευκόλυνε την εγκατάσταση μερικών σημαντικών κλωστοϋφαντουργικών εργοστασίων στο συνοικισμό της Νέας Ιωνίας στην Αθήνα, κυρίως μέσω της εξασφάλισης και παραχώρησης μεγάλων γηπέδων, ενώ ένα μεγάλο μέρος των πιστώσεων που χορηγήθηκαν αφορούσε τους επαγγελματίες βιοτέχνες που εγκαταστάθηκαν σε αγροτικούς συνοικισμούς στη Μακεδονία και Θράκη και ασχολούνταν με την ταπητουργία⁶⁴.

Η ταπητουργία αποτέλεσε έναν εντελώς νέο κλάδο στην Ελλάδα, ο οποίος ενισχύθηκε γιατί αφορούσε κυρίως γυναίκες, οι οποίες ήταν η πλειονότητα του προσφυγικού πληθυσμού αλλά και για το γεγονός ότι μπορούσε να αναπτυχθεί μέσω της κατ' οίκον εργασίας. Μέχρι το 1926 είχαν συσταθεί 80 εργαστήρια ταπητουργίας ενώ το 1927 οι εργαζόμενοι στον κλάδο, υπολογίζοντας μαζί και την κατ' οίκον εργασία, έφταναν τους 11.000 συνολικά με 5.600 αργαλειούς. Η ανάπτυξη όμως αυτού του κλάδου σταμάτησε άδοξα, λόγω της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε στην Αμερική το 1929 και οι εξαγωγές ελληνικών χαλιών στις Η.Π.Α.,

62 Χ. Αγριαντώνη, & Γ. Πανσέληνα, *ό. π.*, σ. 126.

63 Μερικά παραδείγματα αυτής της πρακτικής είναι η ανάθεση σε πρόσφυγες ορισμένων έργων της Στρατιωτικής Αποθήκης της Θεσσαλονίκης, όπως το πλύσιμο και οι επιδιορθώσεις στρατιωτικού ιματισμού. Αγριαντώνη & Πανσέληνα, *ό. π.*, σ. 127.

64 Χ. Αγριαντώνη & Γ. Πανσέληνα, *ό. π.*, σ. 127.

οι οποίες αποτελούσαν τον κύριο αγοραστή, μειώθηκαν σημαντικά⁶⁵. Ωστόσο, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το 1931 αριθμούσε 56 επιχειρήσεις και απασχολούσε 1.578 εργάτριες και 81 υπαλλήλους, ενώ το 1936 περιλάμβανε 67 μονάδες, που απασχολούσαν 3.026 εργάτριες και 142 υπαλλήλους⁶⁶.

Η ελληνική βιομηχανία του 1923		
Βιομηχανικά προϊόντα	Αξία της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής (σε χιλιάδες δραχμές)	Αξία των εισαχθέντων βιομηχανικών προϊόντων (σε χιλιάδες δραχμές)
Διατροφής	3.025.940	947.731
Υφαντουργικά	751.100	711.500
Βυρσοδευσικά	603.000	106.000
Χημικά	454.280	155.833
Οικοδομών	161.200	11.200
Μηχανές και είδη από μέταλλο	132.700	140.544
Καπνού	126.550	2.250
Ξυλείας	120.000	4.506
Ραπτικής	55.750	5.705
Μέταλλα	41.230	90.000
Χάρτης	37.000	37.120
Σύνολο	5.508.750	2.212.389

Πηγή: Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάδα εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1964, σ. 166.

Γενικά στοιχεία της περιόδου 1920 – 1930 δείχνουν μια σημαντική ποσοστιαία μεταβολή της βιομηχανικής παραγωγής. Η παραγωγή αυξάνεται κατά 71,6% τη δεκαετία του 1920 και κατά 70% την δεκαετία του 1930. Παρά τις

65 Β. Πατρώνης, *ό. π.*, σ. 198.

66 Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 144.

σημαντικές μεταβολές ωστόσο, το βιομηχανικό εισόδημα ως ποσοστό του εθνικού εισοδήματος θα κυμανθεί μεταξύ 8,36% το 1923 και 13,28% το 1927 με ετήσιο μέσο όρο 10,69%⁶⁷. Δέκα χρόνια μετά την πρώτη απογραφή των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων, το Σεπτέμβριο του 1930, τα στοιχεία δείχνουν ότι ο αριθμός των καταστημάτων της μεταποίησης διπλασιάζονται σε σχέση με το 1920, ο αριθμός των απασχολούμενων αυξάνεται κατά 35,5%, ενώ αυξάνεται και η εγκατεστημένη ισχύς κατά 184,9%. Το χαρακτηριστικό στοιχείο της απογραφής του 1930, όπως και του 1920, είναι ότι μη εκμηχανισμένες μονάδες – νάνοι αποτελούν το κύριο στοιχείο του παραγωγικού ιστού παραγωγής μεταποιητικών προϊόντων⁶⁸. Σύμφωνα με την έρευνα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας για τη βιομηχανία το 1930, τα κυριότερα εργοστάσια (μεσαίου και μεγάλου μεγέθους) ανέρχονται σε 4.000, απασχολούν 110.000 εργαζόμενους, διαθέτουν εγκατεστημένη ισχύ 224.940 ίππων και η αξία των εγκαταστάσεών τους υπολογίζεται σε 8.500 εκατομμύρια δραχμές⁶⁹. Από την κλαδική ανάλυση προκύπτει ότι η μεταποίηση καταλαμβάνει σημαντική θέση στην ελληνική οικονομία. Σημειώνεται επίσης, σημαντική ενίσχυση της θέσης των κλάδων υπόδησης – ένδυσης, της κλωστοϋφαντουργίας, ενώ μικρότερη είναι η ανάπτυξη των κλάδων ξύλου, επίπλου και μη μεταλλικών ορυκτών. Η ενίσχυση των πρώτων κλάδων έναντι των δεύτερων φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα της αυξημένης ζήτησης για καταναλωτικά και οικοδομικά προϊόντα, που οφείλεται κατά κύριο λόγο στην εγκατάσταση των προσφύγων μετά το 1923⁷⁰.

Αποτελέσματα βιομηχανικών απογραφών 1920 και 1930			
Μέγεθος Βιομηχανίας	Αριθμός επιχειρήσεων	Απασχολούμενοι	Απασχολούμενοι ανά επιχείρηση

67 Ε. Τσοτσόρος, *ό. π.*, σ. 110.

68 Οι μονάδες με 1 – 5 άτομα κυριαρχούν αριθμητικά, με το ποσοστό να αγγίζει το 92,3% του συνόλου των καταστημάτων. Απασχολούν το 47,2% των εργαζομένων στη μεταποίηση με λιγότερα από 2 άτομα ανά μονάδα, ενώ 87,6% αυτών δε διαθέτει μηχανική κινητήρια δύναμη. Οι μεσαίες μονάδες (6 – 25 άτομα) αποτελούν το 6,4% του συνόλου, απασχολούν το 19,0% των εργαζομένων, με μέση απασχόληση 10 άτομα ανά μονάδα και με μέση εγκατεστημένη ισχύς για τις μονάδες που διαθέτουν μηχανική κινητήρια δύναμη σε 22 HP, έναντι 10 HP των μικρότερων μονάδων. Οι μεγάλες μονάδες, άνω των 25ατόμων, αντιπροσωπεύουν μόλις το 1,3% του συνόλου, απασχολούν το 33,8% των εργαζομένων στη μεταποίηση με μέση απασχόληση 90 άτομα ανά μονάδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 30,1% των μονάδων δε διαθέτει μηχανική κινητήρια δύναμη, ενώ η μέση εγκατεστημένη ισχύς για τις μονάδες που διαθέτουν μηχανική κινητήρια δύναμη είναι 197 HP. Τσοτσόρος, *ό. π.*, σ. 110 – 111.

69 Ε. Τσοτσόρος, *ό. π.*, σ. 112.

70 Ε. Τσοτσόρος, *ό. π.*, σ. 113.

	1920	1930	1920	1930	1920	1930
Μικρές (1-5 απασχολούμεν οι)	30958	70735	84434	121601	2,73	1,71
Μεσαίες (6 – 25 απασχολούμεν οι)	2365	4929	28050	49603	11,87	10,06
Μεγάλες (26+ απασχολούμεν οι)	488	1039	42149	107651	86,37	103,61
Σύνολο	33811	76703	154633	278855	4,57	3,63

Πηγή: Λιαδάκης Σ. «Η ελληνική βιομηχανία, 1830 – 1940», στα: *Ιστορικά Θέματα*, 136, 2014, σ. 14.

Η κρίση που ξέσπασε στην Αμερική το 1929, έγινε αισθητή στην Ελλάδα κυρίως μέσω της πτώσης των αγροτικών τιμών, που εκτός από τα εισοδήματα του κόσμου της υπαίθρου είχε άμεσες επιπτώσεις και στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Η κρίση επηρέασε ιδιαίτερα τις εξαγωγές καπνού το 1931 – 34, με μείωση της τιμής, περίπου στο 1/3 του 1929. Οι επιπτώσεις της κρίσης στη βιομηχανία δεν ήταν άμεσα ορατές, αφού μέχρι το 1932 η βιομηχανική παραγωγή δε σημείωσε σημαντική πτώση. Οι βιομηχανίες που αντιμετώπισαν άμεσα τις συνέπειες της κρίσης ήταν όσες απευθύνονταν στον αγροτικό χώρο, όπως η Εταιρεία των Λιπασμάτων, που δέχτηκε ισχυρό πλήγμα, και εν μέρει οι κλωστοϋφαντουργίες⁷¹.

2.3. Η ελληνική βιομηχανία 1931 – 1940 – Γενικά χαρακτηριστικά

Η δεύτερη περίοδος ακμής της ελληνικής βιομηχανίας, η οποία μπορούμε να πούμε ότι ξεκινά από το 1932, συμπίπτει με τις μεγάλες νομισματικές δυσκολίες που θα αντιμετωπίσει η Ελλάδα, με την αποτυχία του προγράμματος σταθεροποίησης, αλλά και με την αδυναμία της χώρας να βρει κεφάλαια από το

71 Β. Πατρώνης, *ό. π.*, σ. 203.

εξωτερικό μετά το 1930 λόγω της οικονομικής κρίσης που είχε ξεσπάσει⁷². Την ίδια περίοδο, μια σειρά από αιτήματα οξυδερκών βιομηχάνων που δεν είχαν κατορθώσει να υλοποιηθούν, για πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους, επισπεύδονται λόγω της συναλλαγματικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, θεσπίζονται μέτρα που περιορίζουν τις επεκτάσεις των εργοστασίων και απαγορεύουν την ίδρυση νέων χωρίς άδεια σκοπιμότητας. Η μεταβολή αυτή αρχίζει με το γενικό νόμο 4151/1929, ο οποίος επιφυλάσσει “μόνο για επενδύσεις που πρόκειται να αυξήσουν σημαντικά την παραγωγή τις δασμολογικές ατέλειες για τους εισαγωγείς βιομηχανικού εξοπλισμού του νόμου 2948/1922”⁷³. Επιπλέον, με το άρθρο 20 του νόμου 5211/1931 απαγορεύεται στη βαμβακουργία η εισαγωγή μεταχειρισμένων μηχανημάτων. Οι στόχοι του νομοθέτη γίνονται σαφέστεροι με το νόμο 5426/1932 “περί περιορισμού εισαγωγής εμπορευμάτων”. Με πρόφαση τον περιορισμό των εισαγωγών προκειμένου να εξασφαλιστεί το αναγκαίο συνάλλαγμα, αντιμετωπίζεται πλέον ο κατακερματισμός της παραγωγής μέσω της ανάδυσης νέων μικρών επιχειρήσεων, αφού πλέον απαγορεύεται γενικά η εισαγωγή μηχανημάτων, εκτός αν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για αντικατάσταση των ήδη υπαρχόντων. Όλα αυτά βέβαια δε θα μπορούσαν να υλοποιηθούν αν δε συνοδεύονταν και από τη δυνατότητα σύμπραξης – συνεργασίας των αντίστοιχων εταιρειών⁷⁴.

Το αποκορύφωμα της οικονομικής κρίσης την άνοιξη του 1932 θεωρήθηκε ότι σηματοδοτούσε και το τέλος της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης του Βενιζέλου. Η ελληνική οικονομία από το 1933 έως την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1940) ταλανιζόταν ακόμη από τις επιπτώσεις της διεθνούς κρίσης και της μακράς ύφεσης, που ήταν κυρίως αισθητές στον τομέα των εξαγωγών. Η τάση κάμψης των εξαγωγών, που εκδηλώθηκε το 1929 στα δύο κύρια εξαγωγίμα προϊόντα της εποχής, σταφίδα και καπνός, συνεχίστηκε ως το 1934⁷⁵. Ωστόσο, η εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού και η υπερημερία του χρέους προσέφεραν μια απρόσμενη βελτίωση στην εγχώρια οικονομική ανάπτυξη. Λόγω της κατάρρευσης του διεθνούς εμπορίου και της χρηματοδότησης, η ελληνική οικονομία έπρεπε να ανασυγκροτηθεί και να στηριχθεί στις δικές της παραγωγικές δυνατότητες⁷⁶. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η διεθνής οικονομική κρίση ενθάρρυνε την αγροτική

72 Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 137.

73 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 105.

74 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 105.

75 Θ. Βερέμης & Mazower Μ., «Η ελληνική οικονομία, 1922 – 1941», στο: Βερέμης (επιμέλεια) *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 86.

76 Βερέμης & Μ. Mazower, *ό. π.*, σ. 80.

καλλιέργεια που θα υποκαθιστούσε τις εισαγωγές και την εσωτερική βιομηχανική παραγωγή, η οποία ήταν σχεδόν αποκλειστικά στραμμένη στην ικανοποίηση των αναγκών της εγχώριας αγοράς. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν απόρροια της πτώσης των εισαγωγών. Η εγχώρια κατανάλωση αυξήθηκε ελάχιστα και οι βιομηχανικές εξαγωγές παρέμειναν σε χαμηλά επίπεδα καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930. Λόγω των περιορισμών που επιβλήθηκαν στις εισαγωγές αλλά και της γενικότερης εσωστρέφειας των οικονομιών, οι ελληνικές βιομηχανίες που είχαν να αντιμετωπίσουν προηγουμένως τον ανταγωνισμό των εισαγωγών ευνοήθηκαν. Αυτό επιβεβαιώνεται και με τις μεταβολές που σημειώθηκαν στη σύνθεση και την προέλευση των προμηθευτών της εγχώριας αγοράς. Ειδικότερα, το 1928 η ελληνική βιομηχανία κάλυπτε το 58% των αναγκών της εγχώριας αγοράς βιομηχανικών ειδών, ενώ το 1938 είχε φτάσει να καλύπτει το 78,84%. Έτσι, η ελληνική οικονομία έγινε λιγότερο εξαρτημένη από το εξωτερικό, αλλά και η ελληνική βιομηχανία έγινε περισσότερο ανεξάρτητη δεδομένου ότι η βιομηχανική χρησιμοποίηση ξένων πρώτων υλών από 43% του συνόλου των πρώτων υλών στη χώρα το 1928 μειώθηκε σε 25% το 1938. Αυτή η κατάσταση φανέρωνε μια εντατικοποίηση στις διακλαδικές σχέσεις της ελληνικής οικονομίας, και ιδιαίτερα μεταξύ του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα⁷⁷. Με τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται οι εγχώριες πρώτες ύλες εκτοπίζουν τις εισαγόμενες από το εξωτερικό, τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα εκτοπίζουν τα εισαγόμενα και κατά συνέπεια η εγχώρια ζήτηση εκτοπίζει τη διεθνή. Αυτό βέβαια δεν είναι τόσο απλό καθώς από τη μια πλευρά αναπτύσσεται η ελληνική βιομηχανία και περιορίζονται οι εισαγωγές αλλά ταυτόχρονα, και λόγω των προστατευτικών μέτρων, μειώνονται και οι εξαγωγές των ελληνικών προϊόντων.

Μεταξύ των κλάδων που ευνοήθηκαν ήταν αυτοί της υφαντουργίας, των χημικών προϊόντων και του χάρτου. Ο περιορισμός των εισαγωγών όμως δεν μπορούμε να πούμε ότι συνέβαλε στην βελτίωση της παραγωγής των ελληνικών προϊόντων. Αφενός η ελληνική βιομηχανία δεν ενθαρρύνθηκε να γίνει πιο ανταγωνιστική, αφετέρου οι περιορισμοί που τέθηκαν στην εισαγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών σήμαινε ότι η βιομηχανική ανάπτυξη βασίστηκε στην ένταση της εργασίας η οποία στηριζόταν σε μια όλο και πιο ξεπερασμένη

⁷⁷ *IEE.*, ό. π., σ. 338.

τεχνολογία⁷⁸.

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, συνεχίζοντας την οικονομική πολιτική των προηγούμενων κυβερνήσεων, εφάρμοσε αυστηρά μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής. Οι δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν, λόγω στρατιωτικών εξοπλισμών, δημοσίων έργων και ταχύτερης διόγκωσης του κρατικού μηχανισμού. Οι εργασιακές σχέσεις αποτέλεσαν αντικείμενο αυστηρών ρυθμίσεων, ενώ το εξωτερικό εμπόριο προσαρμόστηκε στο σύστημα του αντιπραγματισμού (clearing). Ωστόσο, το 1939 που ξέσπασε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, το πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας παρέμενε ίδιο με αυτό των προηγούμενων ετών, αδυνατώντας να καλύψει τις εγχώριες ανάγκες⁷⁹. Πιο συγκεκριμένα, ως προς την βιομηχανική πολιτική που ακολουθήθηκε από το καθεστώς Μεταξά, χαρακτηριστική είναι η στροφή προς τη βαριά βιομηχανία, εν όψει της πολεμικής προστασίας της χώρας, και ιδιαίτερα στην ενίσχυση της πολεμικής βιομηχανίας. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά ιδρύθηκαν οι πρώτες μεταλλουργίες σιδήρου στην Ελλάδα (“Ελληνική Χαλυβουργία”), τα ναυπηγεία Σκαραμαγκά, ξεκίνησε η εκμετάλλευση του λιγνίτη της Πτολεμαΐδας, ενώ ενισχύθηκε η συγκέντρωση κεφαλαίων. Παράλληλα, το καθεστώς Μεταξά προσπαθούσε να αποφύγει τη συγκέντρωση της παραγωγής στα αστικά κέντρα, και ιδίως στην Αθήνα. Προκειμένου να ανακόψει την τάση φυγής των βιομηχανιών από την επαρχία θεσμοθετήθηκε το 1935 ειδική άδεια για τη μετεγκατάσταση επαρχιακών βιομηχανιών στην Αθήνα⁸⁰.

Η κρατική επίβλεψη σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα εσωστρέφειας που επικρατούσε συνέβαλε στην ανοδική βιομηχανική τάση καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας. Η εξέλιξη της βιομηχανικής παραγωγής χαρακτηρίστηκε από υψηλό σχετικά μέσο όρο αύξησης. Μεταξύ 1930 και 1938 η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε από 20% σε 40%, η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας αυξήθηκε κατά 50%, ενώ το συνολικό εργατικό δυναμικό είχε διπλασιαστεί από το 1928 έως το 1940 (320.000 εργάτες)⁸¹. Σε όλη την περίοδο 1923 – 1938, παρά τη διεθνή

78 Θ. Βερέμης και Μ. Mazower, *ό. π.*, σ. 82.

79 Ε. Χεκίμογλου., *ό. π.*, σ. 28.

80 Αξίζει να αναφέρουμε ότι την ίδια περίοδο λαμβάνονται μια σειρά από μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Καθιερώνονται τα κατώτατα ημερομίσθια, την υποχρεωτική διατησία στις εργασιακές διαφορές, τη γενίκευση των συλλογικών συμβάσεων και την εφαρμογή του ΙΚΑ, που είχε ετοιμαστεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου (1932) και είχε ψηφιστεί από την κυβέρνηση Τσαλδάρη (1934). Πατρώνης, *ό. π.*, σ. 204.

81 Θ. Βερέμης και Μ. Mazower, *ό. π.*, σ. 86

οικονομική κρίση, η ελληνική βιομηχανία παρουσίασε σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Στο ίδιο διάστημα, με εξαίρεση μια μικρή κάμψη το 1931 – 1932, η ελληνική βιομηχανία συνέχισε να αναπτύσσεται. Πιο συγκεκριμένα, η αξία της βιομηχανικής παραγωγής από 3,1 δις δραχμές το 1923 αυξήθηκε κατά 129% και πέρασε σε 7,1 δις το 1929 και έφτασε στα 13,5 δις το 1938 σημειώνοντας περαιτέρω αύξηση κατά 90%. Συνολικά η αύξηση της περιόδου 1923 – 1938 ήταν της τάξεως του 335%. Επίσης και ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής ως ποσοστό αυξήθηκε μεταξύ των ετών 1923 – 1929 κατά 65% και μεταξύ 1929 – 1938 επίσης κατά 65%. Το αποτέλεσμα αυτό λαμβάνει χώρα σε μια περίοδο που στις δυτικές οικονομίες η βιομηχανία καθυστερεί ή σημειώνει και αρνητικές επιδόσεις. Η αξιοσημείωτη αυτή ανάπτυξη που σημειώνεται τη συγκεκριμένη περίοδο φέρνει την Ελλάδα στην πρώτη θέση των βιομηχανικών επιδόσεων σε παγκόσμια κλίμακα, κάτω βέβαια από την Ιαπωνία και την ΕΣΣΔ⁸².

Οι τομείς των οικοδομών, των μεταφορών, της παραγωγής τροφίμων, της υφαντουργίας, των ενδυμάτων, της βυρσοδεψίας και της εφαρμοσμένης μηχανικής απασχολούσαν το μεγαλύτερο αριθμό εργατών. Οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη βιομηχανική παραγωγή, ήταν η υφαντουργία, η βιομηχανία τροφίμων, χημικών και η βυρσοδεψία, οι οποίοι κάλυπταν πάνω από 65% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, ενώ το μερίδιο της βιομηχανίας στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν αυξήθηκε από 10% το 1924 σε 16% το 1939⁸³. Ωστόσο, οι εισαγωγές σιδήρου και μηχανημάτων, που αποτελούν ένδειξη για την εξέλιξη των επενδύσεων, δεν ξεπέρασαν τα επίπεδα του 1928⁸⁴. Σύμφωνα με ερευνητές, η περαιτέρω ανάπτυξη επίσης της χώρας παρακωλύθηκε και λόγω της ανεπάρκειας ορυκτών πηγών, οι οποίες δεν επαρκούσαν για να προωθήσουν την ουσιαστική ανάπτυξη της οικονομίας⁸⁵. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η όποια άνθιση της βιομηχανίας σε ένα προστατευτικό πλαίσιο μπορεί πρόσκαιρα να επιφέρει θετικούς δείκτες αλλά ένα τέτοιο πλαίσιο, το οποίο είναι δύσκολο να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, την καθιστά ευάλωτη στο μελλοντικό ανταγωνισμό, καθώς δεν μπαίνει στη διαδικασία να βελτιωθεί, να εισαγάγει ποιοτικά χαρακτηριστικά, να βελτιώσει τις μεθόδους παραγωγής, που θα

82 *ΙΕΕ.*, ό. π., σ. 338.

83 Θ. Βερέμης και Μ. Mazower, ό. π., σ. 86 – 87.

84 Τράπεζα της Ελλάδος, Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τράπεζας της Ελλάδος, σελ. 143

85 Οι ποσότητες των κύριων ορυκτών στην χώρα ανέρχονταν σε 24.000 τόνοι μολύβδου το 1934, σε 50.000 τόνοι μαγγάνιο, νικέλιο το 1938, 240.000 σιδηροπυρίτη, 40.000 τόνοι χρώμιο, 100.000 τόνοι λιγνίτης και 180.000 τόνοι βωξίτη. Θ. Βερέμης & Μ. Mazower, ό. π., σ. 86.

της επιτρέψουν να αντιμετωπίσει το διεθνή ανταγωνισμό.

Γ' Κεφάλαιο

Η ελληνική βιομηχανία του Μεσοπολέμου μέσα από παραδείγματα

3.1. Κλωστοϋφαντουργία

Η κλωστοϋφαντουργία ήταν ένας από τους παραγωγικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας που στη δεκαετία του 1920 αναπτύχθηκε ταχύτατα μέσα από τη διατήρηση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της προηγούμενης περιόδου αλλά και με την αναπροσαρμογή αυτών, καθιστώντας τον έτσι έναν από τους σημαντικότερους βιομηχανικούς κλάδους της Ελλάδας. Γενικά, η ανάπτυξη του κλάδου ήταν ταχύτερη ως το 1929 και επιβραδύνθηκε από αυτή τη χρονιά μέχρι την είσοδο της Ελλάδος στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο⁸⁶. Σύμφωνα με την απογραφή του 1930, σε σύνολο 233.000 απασχολούμενων στη βιομηχανία, η κλωστοϋφαντουργία συγκέντρωνε 47.000 άτομα, στην πλειονότητά τους εργάτριες, οι οποίες εργάζονταν σε επιχειρήσεις μικρού κυρίως μεγέθους⁸⁷.

Το 1924 από τις 54 βιομηχανικές επιχειρήσεις της βαμβακουργίας, μόνο δύο έχουν τη μορφή ανώνυμης εταιρείας. Πρόκειται για την Ανώνυμη Πειραϊκή Εταιρεία Επιχειρήσεων, η οποία συστάθηκε την περίοδο 1918 – 1922, με τρία εργοστάσια σε Καλλιθέα, Πειραιά και Μυτιλήνη. Η Πειραϊκή Εταιρεία αγόρασε και το κλωστήριο Λυγινού, η οποία ήταν μια από τις αρχαιότερες επιχειρήσεις του κλάδου. Η δεύτερη ανώνυμη εταιρεία της περιόδου είναι το Βέρμιον, που εδρεύει στη Βέροια⁸⁸. Στον Πειραιά επίσης, δίπλα στα πολλά μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια, δραστηριοποιούνται η εταιρεία των αδελφών Ρετσίνα, το εργοστάσιο του Κωστόπουλου, του Πρωτόπαππα και του Καρέλλα, το οποίο μετονομάστηκε σε “Αιγαίον” μετά το 1945⁸⁹. Το 1935, από τις 89 εταιρείες του κλάδου οι 43 (48%) έχουν υιοθετήσει τη μορφή της ανώνυμης εταιρείας. Οι εταιρείες αυτές απασχολούν το 80% του συνόλου των κεφαλαίων του κλάδου και η αξία των εγκαταστάσεών τους αντιπροσωπεύει το 68% της συνολικής αξίας των εγκαταστάσεων⁹⁰. Την ίδια εποχή μόνο 11 κλωστοϋφαντουργικές εταιρείες ήταν εισηγμένες στο χρηματιστήριο και για πέντε από αυτές η τιμή της μετοχής κυμαίνεται μόνιμα κάτω από την

86 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 95.

87 Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015, σ. 329.

88 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 97.

89 Σ. Λιαδάκης, *Η βιομηχανία και το εργατικό κίνημα στον Πειραιά του Μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014, σ. 71.

90 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 97.

ονομαστική της αξία. Η δύναμη των μονάδων αυξάνεται με την προσθήκη ατράκτων αλλά η βιομηχανία αυξάνει περισσότερο με την προσθήκη νέων μικρών επιχειρήσεων παρά με τη μεγέθυνση αυτών που ήδη λειτουργούν.

Ο πολλαπλασιασμός των επιχειρήσεων θα μπορούσε να πει κανένας ότι ήταν απόρροια των θεσμικών και νομοθετικών αλλαγών που προηγήθηκαν και του νέου δασμολογίου που επέτρεπε στις βιομηχανίες να πραγματοποιήσουν ελκυστικά κέρδη. Ωστόσο, ο εξωτερικός ανταγωνισμός μπορεί να περιορίστηκε, οξύνθηκε όμως ο εσωτερικός, γεγονός που εμπόδισε τη βιομηχανία να αξιοποιήσει πλήρως τα περιθώρια της δασμολογικής προστασίας. Το 1928 ο μεγάλος όγκος της παραγωγής πουλιέται φθηνότερα από ό, τι τα αντίστοιχα εισαγόμενα βαμβακερά. Η προστασία στην εξωτερική αγορά σε συνδυασμό με τις νέες μικρές επιχειρήσεις στο εσωτερικό και κατ' επέκταση οι χαμηλές τιμές των προϊόντων επιδρούν αρνητικά στις εξαγωγές, καθώς οι επιχειρήσεις δεν έχουν πλέον τη δυνατότητα να πουλήσουν στο εξωτερικό σε χαμηλότερες τιμές, επωφελούμενες από τα υψηλά περιθώρια κέρδους στο εσωτερικό. Το προστατευτικό καθεστώς δε βοηθάει τις βιομηχανίες να ανταπεξέλθουν στον ανταγωνισμό, ιδιαίτερα τον ιταλικό, που επωφελείται από ένα σύστημα εξαγωγικών πλεονεκτημάτων. Συνέπεια αυτών είναι η στασιμότητα και στη συνέχεια η μείωση των εξαγωγών, η οποία καθλώνει τη συνολική παραγωγή κάτω από το επιχειρηματικό όφελος. Η παραγωγικότητα των εργοστασίων έμεινε αμετάβλητη ανά εγκατεστημένη άτρακτο το 1928 σε σχέση με το 1923, ενώ αυξήθηκε κατά 6% ανά ιστό⁹¹.

Ένα ακόμα στοιχείο σχετικά με τη μη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής βαμβαουργίας είναι ότι τα ελληνικά νήματα είναι ακριβότερα από τις διεθνείς τιμές κατά 12 έως 18% ανάλογα με τον αριθμό. Είναι ενδεικτικό ότι οι βιομήχανοι αποδίδουν τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεών τους στη μειωμένη απόδοση του Έλληνα εργάτη, που την υπολογίζουν 30% κατώτερη από την αντίστοιχη του Ευρωπαίου, αλλά και στην ελλιπή επαγγελματική κατάρτιση των εργατών και των εργατριών. Πουθενά δεν αναφέρεται το πρόβλημα του απαρχαιωμένου μηχανολογικού εξοπλισμού και η κακή οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, που στην ουσία αυξάνουν το κόστος παραγωγής. Οι άλλες αιτίες που εμποδίζουν την ανάπτυξη σύμφωνα με τους βιομήχανους της εποχής είναι η διαφορά του κόστους του μηχανολογικού εξοπλισμού ανάμεσα στην Ελλάδα και

91 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 98.

στο εξωτερικό, που είναι ακριβότερος κατά 20% καθώς και στους δασμούς πάνω στο εισαγόμενο βαμβάκι⁹².

Ο λόγος περί ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού συμβάλλει στη διατήρηση των χαμηλών ημερομισθίων. Η υφαντουργία αποτέλεσε έναν κλάδο στον οποίο ασκήθηκε σημαντική πίεση στα ημερομίσθια κυρίως μετά την άφιξη των προσφύγων, που κατά μεγάλο ποσοστό απορροφήθηκαν στο συγκεκριμένο κλάδο, με συνέπεια η εργασία των προσφύγων να αμείβεται με μικρότερες αμοιβές και να πιέζει τα ημερομίσθια που λάμβανε ο γηγενής πληθυσμός προς τα κάτω. Οι πρόσφυγες, ανοργάνωτοι ως επί το πλείστον, αντιμετωπίστηκαν ως φθηνή εργατική δύναμη και πολλές φορές ως απεργοσπάστες λόγω της άσχημης οικονομικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν. Σύμφωνα με εφημερίδες της εποχής τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εργασίας της περιόδου με έμφαση στα πειραϊκά υφαντουργεία ήταν τα χαμηλά ημερομίσθια, οι πολλές ώρες εργασίας και η έλλειψη συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας στους χώρους των εργοστασίων. Επιπλέον, στα εργοστάσια εργάζονταν πολλά κορίτσια ηλικίας 8 έως 15 ετών, τα οποία αμείβονταν με ημερομίσθια χαμηλότερα των 10 δραχμών, ενώ λίγες εργάτριες αμείβονταν με ημερομίσθια μεγαλύτερα των 40 δραχμών, οι οποίες όμως εργάζονταν εργολαβικά με τον πήχη επί 12 ώρες την ημέρα. Όσον αφορά τους άνδρες εργάτες των υφαντήριων και κλωστηρίων τα ημερομίσθια κυμαίνονταν από 40 έως 50 δραχμές, των βαφείων από 35 έως 70 και για τους νέους από 20 έως 25 δραχμές. Οι συνθήκες εργασίας ήταν άθλιες λόγω της απουσίας συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας με την παρουσία του βρώμικου νερού, κατά μέσο όρο συνέβαινε ένα εργατικό ατύχημα ανά εβδομάδα ενώ η εφαρμογή της δωδεκάωρης εργασίας, αποτελούσε μια συνήθη πρακτική, μέσω τη οποίας επιτυγχάνεται και η απόσπαση της υπερεργασίας⁹³. Το 1928, ωστόσο, σημειώνεται μια ανοδική τάση στη συμμετοχή της εργατικής αμοιβής στη διαμόρφωση της αξίας των προϊόντων της βαμβακουργίας. Αυτή η αύξηση είναι της τάξης του 4% περίπου (από 6,8% το 1923 ανέβηκε στο 11,3% το 1928), χωρίς όμως να μπορούμε να αποδώσουμε με βεβαιότητα την αύξηση αυτή στη βελτίωση των αποδοχών και όχι σε μείωση της παραγωγικότητας⁹⁴.

Την περίοδο που οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης γίνονται εμφανείς

92 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 99

93 Σ. Λιαδάκης, *ό. π.*, σ. 284.

94 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 101.

στην ελληνική οικονομία, ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας φαίνεται να μην επηρεάζεται, καθώς από το 1925 και μετά κατάφερε να αυξάνει το ποσοστό της αξίας των προϊόντων της ως προς το σύνολο της βιομηχανίας και αμέσως μετά την οικονομική κρίση εμφάνισε ποσά που άγγιζαν το ένα τρίτο επί της συνολικής αξίας⁹⁵. Δε φαίνεται, ωστόσο, να έχουν μπει σε μια διαδικασία ανανέωσης που να τους επιτρέπει αυτή την άνοδο. Σύμφωνα με άλλες μελέτες, οι βιομηχανίες εξακολούθησαν την τακτική των χαμηλών αποσβέσεων και της αργής αντικατάστασης του μηχανολογικού εξοπλισμού. Η κατάσταση μάλιστα φαίνεται να επιδεινώνεται, σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο, καθώς για πρώτη φορά ο εξοπλισμός των παραγωγικών μονάδων επιλέγεται να είναι μεταχειρισμένα μηχανήματα⁹⁶.

Ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας το 1931 περιλαμβάνει 241 εργοστάσια, ενώ το 1935 αυτά έχουν μειωθεί σε 169. Αντίθετα οι 23.440 εργάτες του 1931 αυξάνονται σε 34.100 το 1936, ενώ η μηχανική ενέργεια των 20.560 HP του 1931 μεταβάλλεται σε μικρότερο βαθμό και φτάνει σε 25.013 HP. Κατά μέσο όρο η κάθε παραγωγική μονάδα χρησιμοποιεί τώρα περισσότερη μηχανική ενέργεια, πράγμα που σημαίνει ότι συντελέστηκε πρόοδος σε επίπεδο τεχνολογίας⁹⁷.

3.2. Ελληνικό Πυριτιδοποιείο και Καλυκοποιείο - ΠΥΡΚΑΛ

Τη χρονική περίοδο 1936-1939, εποχή δικτατορίας Μεταξά αλλά και ισπανικού εμφυλίου πολέμου, δύο κλάδοι ωφελήθηκαν, μέσα από την προώθηση των εξαγωγών τους και αποκομίζοντας οικονομικά και συναλλαγματικά οφέλη τόσο για τους ίδιους όσο και την ελληνική οικονομία γενικότερα. Αυτοί ήταν η ελληνική εμπορική ναυτιλία και η Ελληνική Εταιρεία Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου,

95 Σ. Λιαδάκης, *ό. π.*, σ. 40.

96 Η αγορά μεταχειρισμένου μηχανολογικού εξοπλισμού όχι μόνο δε συνέβαλε στην παραγωγή αλλά φαίνεται να την περιορίσε. Τα μηχανήματα επιτρέπουν την επεξεργασία συγκεκριμένων νημάτων και μόνο μια μικρή ποσότητα ανώτερων αριθμών. Άλλωστε και οι μέχρι τώρα εξαγωγές αφορούσαν νήματα κάτω από τον αριθμό 28 και με αυτά κάλυπταν τις προπολεμικές αγορές, οι οποίες τώρα ανήκουν στο Βασίλειο Σερβών, Κροατών, Σλοβένων και την Αλβανία, οι οποίες όμως είναι φθίνουσες και δεν αφήνουν περιθώρια για μελλοντικά κέρδη. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 100.

97 Η πολιτική της συγκεκριμένης περιόδου ήταν η εξυγίανση του συναλλαγματικού ισοζυγίου. Αυτό συνεπάγεται μείωση εισαγωγών, η οποία επικεντρώνεται στη μείωση εισαγωγών μηχανημάτων που ανήκαν στα βιομηχανικά προϊόντα και των πρώτων υλών μεταξύ 1935 – 1938. Αυτό είχε επίδραση και στο μηχανολογικό εξοπλισμό των βιομηχανιών και ιδιαίτερα στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας καθώς τα περισσότερα μηχανήματα που είχαν εισαχθεί μετά το 1934 ήταν κυρίως μηχανήματα αντικατάστασης. Αυτό επέφερε μια σημαντική καθυστέρηση στην τεχνολογική πρόοδο των βιομηχανικών μονάδων. Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 137, 148.

ευρύτερα γνωστή ως ΠΥΡΚΑΛ, τη μοναδική ελληνική εταιρεία παραγωγής πολεμικού υλικού. Ο υλικός εφοδιασμός αποτελούσε σημαντικό παράγοντα οργάνωσης του Κράτους, σε βαθμό που άλλοι παράγοντες, όπως η αριθμητική υπεροχή και η αξία των ηγετών και του στρατεύματος να εκμηδενίζονται. Η πολεμική βιομηχανία της εποχής ήταν συνδεδεμένη με τον ισχυρό βιομήχανο της εποχής Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη και την Εταιρεία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου, η οποία προήλθε το 1908 από τη συγχώνευση της Εταιρείας Ελληνικού Πυριτιδοποιείου, Χημικών και Βιομηχανικών προϊόντων και της εταιρείας Αδελφών Μαλτσισιώτη⁹⁸. Το 1910 η εταιρεία ιδρύει την Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων που σκοπό είχε να απορροφήσει την παραγωγή χημικών προϊόντων για ειρηνικούς σκοπούς από την ΠΥΡΚΑΛ, και η τελευταία να περιοριστεί αποκλειστικά στην παραγωγή πολεμικού υλικού, ενόψει και της πολεμικής περιόδου (1912 – 1922). Μετά το τέλος της Μικρασιατικής καταστροφής, επήλθε, όπως ήταν αναμενόμενο, περιορισμός των στρατιωτικών δαπανών, γεγονός που οδηγεί την εταιρεία το 1931 κάτω από τον έλεγχο του κυριότερου πιστωτή της, της Εθνικής Τράπεζας⁹⁹.

Τόσο η εταιρεία όσο και τρόπος χρηματοδότησής της αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο δρούσε η Εθνική Τράπεζα τη συγκεκριμένη περίοδο. Το 1934 η Εθνική Τράπεζα μεταβιβάζει τις μετοχές της και τον έλεγχο της εταιρείας στον Πρόδρομο Αθανασιάδη - Μποδοσάκη. Η τράπεζα εμφανίζεται να πουλάει τις μετοχές της αλλά την ίδια στιγμή δανείζει στον αγοραστή με το αντίτιμο των μετοχών, που παραμένουν ενεχυριασμένες σε αυτήν ως ασφάλεια για τις πιστώσεις που παρέχει στο Μποδοσάκη. Ωστόσο, δεν πρόκειται για αποδέσμευση της Τράπεζας από τη χρεωμένη βιομηχανία, αφού οι πιστώσεις της Εθνικής Τράπεζας προς την ΠΥΡΚΑΛ θα ξεπεράσουν το 1.200.000.000 δραχμές και θα φτάσουν να καλύπτουν το 1/4 των συνολικών πιστώσεων της τράπεζας στη βιομηχανία¹⁰⁰. Έχοντας έναν τόσο μεγάλο έλεγχο στις πιστώσεις που εκταμιεύονται προς την εταιρεία, αυτό της δίνει το δικαίωμα πολλές φορές ακόμα και να επιβάλει στην ΠΥΡΚΑΛ την εξαγορά άλλων εταιρειών, οι οποίες είναι υπερχρεωμένες. Έτσι, η εταιρεία μετατρέπεται στη μεγαλύτερη

98 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 156.

99 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 156.

100 Ανάλογη πρακτική είχε ακολουθήσει η Εθνική Τράπεζα και με την Ανώνυμη Πειραιϊκή Εταιρεία Επιχειρήσεων στην Πατραϊκή των Κατσαμπά – Στράτου. Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 156.

εταιρεία κάτω από την οποία θα βρεθούν η Ελληνική Εριουργία, η Εθνική Βιομηχανία Ελαστικού και άλλες εταιρείες, με βασικό τους χαρακτηριστικό ότι ο μεγαλύτερος, αν όχι ο αποκλειστικός τους πελάτης ήταν το ελληνικό δημόσιο¹⁰¹.

Ειδικότερα, για την παραγωγή του εργοστασίου την αντίστοιχη περίοδο και ιδιαίτερα για την περίοδο της δικτατορίας, όπου η χώρα βρισκόταν σε πολεμική προετοιμασία, το εργοστάσιο ήταν ένα από τα αρτιότερα εργοστάσια της Ελλάδος με απόδοση 20.000 φυσίγγια φορητών όπλων κάθε ώρα. Παράλληλα προετοιμαζόταν και η επέκταση του εργοστασίου, με το οβιδουργείο, του οποίου τα εγκαίνια έγιναν το Μάρτιο του 1937. Η απόδοση του εργοστασίου υπολογιζόταν ότι θα ήταν 300 βλήματα των 75 χιλιοστών ανά οχτάωρο, με προοπτική να φθάσει τα 1.200 βλήματα ημερησίως. Σχετικά, με το Πυριτιδοποιείο, αλλά και γενικώς η Χημική Βιομηχανία ευνοήθηκε από τον περιορισμό των εισαγωγών και το φθηνό εργατικό δυναμικό. Στο εργοστάσιο του Πυριτιδοποιείου παράγονταν 600 περίπου κιλά άκαπνης πυρίτιδας, με 10ωρη εργασία, ικανή να καλύψει 350.000 φυσίγγια φορητών όπλων. Ένας τόνος μελανής πυρίτιδος παραγόταν με ημερήσια δεκάωρη εργασία, με προοπτική η απόδοση να αυξηθεί. Μετά την ανάληψη παραγγελίας κατασκευής βλημάτων πυροβολικού από το Κράτος το 1936, η Εταιρεία Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου πρόσθεσε στις εγκαταστάσεις της μηχανήματα παραγωγής πυρίτιδος πυροβόλων, ενώ στόχευε η παραγωγή της ημερησίως να φθάσει τα 2-3 χιλιάδες βλήματα αναλόγως του διαμετρήματος¹⁰².

Η παραγωγή του εργοστασίου, ωστόσο, ευνοήθηκε και από τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, που ξέσπασε τον Ιούλιο του 1936, καθώς η νόμιμη δημοκρατική κυβέρνηση της Ισπανίας, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1936 έδινε μεγάλες παραγγελίες πολεμικού υλικού στην Εταιρεία (5.000.000 φυσίγγια). Οι παραγγελίες που έγιναν εκείνη την περίοδο δεν ευνόησαν μόνο την εταιρεία, αλλά και τη συναλλαγματική οικονομία της χώρας, καθώς η πληρωμή γινόταν αμέσως σε υγιές νόμισμα. Αναλογιζόμενος ο Μεταξάς τα οφέλη για την ελληνική οικονομία, όχι μόνο δεν έφερε αντίρρηση, αλλά προσφέρθηκε να κάνει τις απαραίτητες διευκολύνσεις και να προσφέρει την απαραίτητη κάλυψη για τη μεταφορά των πυρομαχικών¹⁰³.

101 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 157.

102 Α. Βρέττη, «Το καθεστώς Μεταξά και η ελληνική βιομηχανία, 1936 – 1940», εισήγηση στο συνέδριο *Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και η ελληνική κοινωνία. Ένα πείραμα εκφασισμού*, Φόρουμ Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα 2013

103 Θ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος. Ιδεολογία, Οικονομία.*,

Από το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου 1935 έως την κατάλυση της δημοκρατίας στις 4 Αυγούστου 1936, από τον Ι. Μεταξά, ο Μποδοσάκης φρόντισε να μείνει μακριά από τα πολιτικά γεγονότα, περιορίζοντας τις επαφές του με τα πολιτικά πρόσωπα. Παρόλα αυτά, η Εταιρεία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου, αποτέλεσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ των συμφερόντων του Μποδοσάκη και των συμφερόντων του ελληνικού τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου¹⁰⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διάρκεια του μεσοπολέμου, αν και η Εθνική Τράπεζα ήταν ιδιαίτερα φειδωλή στη χρηματοδότηση της βιομηχανίας, η ΠΥΡΚΑΛ απορρόφησε μεγάλα χρηματικά ποσά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι την περίοδο 1937-1939, πιο ευνοημένη, στάθηκε η εταιρεία ΠΥΡΚΑΛ, απορροφώντας το 23,45% των συνολικών δανείων της Εθνικής Τράπεζας προς τη βιομηχανία, ποσό που αντιστοιχούσε σε 1.172.519.000 δραχμές. Οικονομική ενίσχυση που οφείλεται στην πολεμική κατάσταση που επικρατούσε στην Ισπανία¹⁰⁵.

Διπλωματία, Αθήνα 2000, σ. 140.

104 Θ. Σφήκας, *ό. π.*, σ. 124.

105 Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 279.

Δ' Κεφάλαιο

Ξένες άμεσες επενδύσεις

4.1. Η συμβολή των άμεσων επενδύσεων στην ελληνική οικονομία

Η εμπορική εξάρτηση της χώρας από τις αγορές του εξωτερικού δε συνδεόταν μόνο με την αγορά πρώτων υλών για τα βιομηχανικά προϊόντα, αλλά και με τη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου σε διάφορους τομείς της οικονομίας. Το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο επεδίωξε να διεισδύσει και να επενδυθεί κυρίως με μονοπωλιακούς ή ολιγοπωλιακούς τομείς και κυρίως με προνομιακούς όρους. Οι τομείς στους οποίους κατευθύνθηκε ο ξένος παράγοντας ήταν κυρίως το εμπόριο, οι ασφάλειες, οι τράπεζες, οι οργανισμοί και η αξιοποίηση των μεταλλείων και των σιδηροδρόμων. Στις αρχές του 20ου αιώνα παρατηρείται μια μεταφορά του κεφαλαίου σε επιχειρήσεις κοινής ωφελείας όπως στην ύδρευση, στην περίπτωση της εταιρείας Ulen, ο ηλεκτρισμός και οι τηλεπικοινωνίες. Οι συγκεκριμένοι τομείς με την εγγύηση του κράτους προσέλκυσαν αρκετά κεφάλαια και εξασφάλισαν νέες επικερδείς επιχειρηματικές δραστηριότητες για το ξένο κεφάλαιο. Ο τομέας της μεταποίησης ωστόσο, δεν κατάφερε να εξασφαλίσει μεγάλο μέρος των επενδύσεων. Το 1929-1930 ο μεταποιητικός τομέας συγκεντρώνει μόλις το 3,5% των ξένων επενδύσεων¹⁰⁶.

Την περίοδο που μελετάμε δεν είναι λίγες οι επιχειρήσεις που ανέλαβαν σημαντικά έργα υποδομής στην Ελλάδα. Το 1925, το ελληνικό δημόσιο και η επιχείρηση Power & Traction Fin Co, συμφώνησαν να αναλάβει η δεύτερη την εγκατάσταση του σιδηροδρομικού δικτύου που θα ένωνε την Αθήνα με τον Πειραιά. Την ίδια χρονιά η αμερικανική επιχείρηση Ulen κατασκεύασε το φράγμα του Μαραθώνα και εγκατέστησε το δίκτυο διανομής νερού προς την πρωτεύουσα. Η χρηματοδότηση του έργου έγινε αποκλειστικά από το ελληνικό δημόσιο, αλλά η Ulen εισέπραττε ένα 7,5% των καθαρών εσόδων από την παροχή νερού¹⁰⁷.

Μια ακόμα αμερικανική επιχείρηση άρχισε τις εργασίες της στον ποταμό Αξιό. Το κράτος ήταν υποχρεωμένο, σύμφωνα με τη σύμβαση, να πληρώσει, όχι μόνον όλες τις δαπάνες για την κατασκευή των έργων αλλά και την αμοιβή της κατασκευαστικής εταιρείας, που έφτασε το 15% της συνολικής αξίας των έργων.

106 Δ. Μπένας, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 9.

107 Δ. Σταμπόγλης, *Ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα. Μια σχέση αγάπης – μίσους*, *Economia*, Αθήνα 2008, σ. 37.

Με αυτή τη σύμβαση, η εταιρεία είχε κάθε συμφέρον να δείχνει ή να κρατά υψηλά τις δαπάνες, πρακτική που ακολουθήθηκε για πολλά χρόνια. Το 1926, μια βελγική εταιρεία ανέλαβε την κατασκευή σύνδεσης των οδών Βέροιας – Καλαμπάκας με τη Νότια Ελλάδα. Και πάλι, η αμοιβή της εταιρείας καθορίστηκε να είναι εκτός από το ύψος των δαπανών που διατέθηκε για τα έργα, μια επιπλέον επιβράβευση ίση με το 15% της συνολικής αξίας των έργων. Αυτό σύμφωνα με μελετητές σήμαινε την ανυπαρξία ελέγχου των υψηλών δαπανών τις οποίες πραγματοποίησε η εταιρεία, ενώ η εταιρεία εισέπραξε και ένα τεράστιο ποσό ως αμοιβή. Ενώ, λίγο πριν την έναρξη του πολέμου, 1940 το ελληνικό δημόσιο παραχώρησε την εκμετάλλευση της κινητήριας δύναμης των νερών του ποταμού Αχελώου στην αμερικανική εταιρεία Cooper and Chemical Corporation, εκμετάλλευση η οποία ήταν σε ισχύ μέχρι το 2010¹⁰⁸.

Την περίοδο που εξετάζουμε επέρχεται μια σημαντική τομή στην κατεύθυνση του ξένου κεφαλαίου και στους τομείς τους οποίους επενδύεται. Σημειώνεται μια σημαντική διεύρυνση του ξένου τραπεζικού κεφαλαίου στον τραπεζικό τομέα. Οι λόγοι που συνέβαλαν σε αυτό ήταν αφενός η ανάπτυξη των νέων οικονομικών δραστηριοτήτων που προκάλεσε το προσφυγικό ρεύμα και η επιτάχυνση του ρυθμού των συναλλαγών. Αφετέρου η κερδοσκοπία που χαρακτήρισε την εποχή μετά το 1920. Ενδεικτικό αυτού του γεγονότος είναι η πληθώρα των τραπεζών που ιδρύθηκαν μεταξύ 1920 και 1938. Συγκεκριμένα, ιδρύθηκαν 43 νέες τράπεζες, από τις οποίες οι επτά ήταν ξένες. Η διάρκεια λειτουργίας τους ήταν σύντομη καθώς συνέπεσε και με την οικονομική κρίση του 1929, με συνέπεια το 1939 να λειτουργούν 31 τράπεζες αλλά αυτό δεν αναιρεί την επενδυτική δραστηριότητα¹⁰⁹.

108 Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι εισροές ξένων κεφαλαίων προς την Ελλάδα έχουν τις καταβολές τους από τον 19ο αιώνα με την βρετανική επιχείρηση Lake Copas L.T.D. να αναλαμβάνει τις εργασίες αποξήρανσης της λίμνης Κωπαΐδας το 1887. Από τα 2.400.000 εκτάρια που αποξηράνθηκαν, τα 1.900.000 περιήλθαν σταδιακά στην ξένη επιχείρηση. Το ένα τέταρτο της λίμνης συμφωνήθηκε να καλλιεργείται αποκλειστικά από την εταιρεία, ενώ τα τρία τέταρτα από τους αγρότες. Ωστόσο οι αγρότες ήταν υποχρεωμένοι να παραχωρούν στην ξένη εταιρεία τα τρία τέταρτα της παραγωγής τους υπό τη μορφή ενοικίου. Μετά από 65 χρόνια καταργήθηκαν οι όροι της σύμβασης και οι εκτάσεις περιήλθαν στο δημόσιο το 1952. Επίσης η εγκατάσταση και τοποθέτηση τηλεγραφικών γραμμών για την επικοινωνία μεταξύ ελληνικών νησιών και της ηπειρωτικής χώρας ήταν αποτέλεσμα της σύμβασης του ελληνικού κράτους με δύο αγγλικές επιχειρήσεις, την L' Eastern Telegraph Company και την Cable and Wireless Company. Σταμπόγλης, *ό.π.*, σ. 36 – 37.

109 Από τις 31 τράπεζες που λειτουργούν το 1939 οι 10 είναι ξένες. Ειδικότερα, στην Τράπεζα Αθηνών 50% και πλέον είναι γαλλική συμμετοχή, στην Ιονική 60% είναι αγγλική συμμετοχή, η Βρετανογαλλική Τράπεζα Προεξοφλήσεων, όπου είναι θυγατρική της Οθωμανικής Τράπεζας, η Ιταλο – ελληνική Τράπεζα με 90% ιταλική συμμετοχή, η Americ. Express, η οποία είναι 100% Αμερικανική, Οθωμανική τράπεζα με 100% Γαλλία – Αγγλία, Γαλλο – ελληνική Τράπεζα

Στα μεταλλεία αντίστοιχα η μεγάλη επενδυτική δραστηριότητα των προηγούμενων ετών έχει μειωθεί. Παρ' όλα αυτά ιδρύονται ξένες μεταλλευτικές επιχειρήσεις με τη διείσδυση πλέον και γερμανικών κεφαλαίων. Το 1930 επίσης, μια ακόμα επένδυση με γερμανικά κεφάλαια, είναι αυτή της Siemens and Halske, η οποία αναλαμβάνει για 38 χρόνια το μονοπωλιακό δικαίωμα κατασκευής και εκμετάλλευσης των αστικών και προαστιακών τηλεφωνικών δικτύων ουσιαστικά σε όλη τη χώρα, καθώς και την εκμετάλλευση του υπεραστικού δικτύου. Η Siemens επίσης ίδρυσε την Ανώνυμη Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρεία με κεφάλαια 500 χιλ. Στερλίνες¹¹⁰.

Την περίοδο που εξετάζουμε στη βιομηχανία δραστηριοποιούνται 25 περίπου εταιρείες οι οποίες ανήκουν σε ξένους ή στις οποίες συμμετέχουν ξένοι. Οι κύριοι κλάδοι στις οποίες κατευθύνονται τα ξένα κεφάλαια είναι οι κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες (παραγωγή καλτσών, κλωστών, υφασμάτων), η παραγωγή ηλεκτροτεχνικού υλικού (Ελληνική Εταιρεία Ηλεκτρικών Λαμπτήρων, Siemens) καθώς και σε ορισμένες χημικές. Στο εμπόριο υπάρχουν 34 επιχειρήσεις σε μια σειρά από επιμέρους δραστηριότητες, όπως το εμπόριο των πετρελαιοειδών, των δημητριακών και το καπνεμπόριο, ελέγχοντας το 75 – 80% των εξαγωγών καπνού. Ισχυρή επίσης είναι η παρουσία του ξένου κεφαλαίου σε άλλους κλάδους κυρίως του τριτογενή τομέα, δηλαδή των υπηρεσιών, των ασφαλειών και των μεταφορών¹¹¹.

Εκτός από τα κεφάλαια που εισέρρευσαν στην ελληνική οικονομία μέσω δανείων και επενδύσεων την περίοδο του μεσοπολέμου παρατηρείται και μια κίνηση του ελληνικού κεφαλαίου προς το εξωτερικό. Λίγες είναι οι περιπτώσεις που οι επενδύσεις στο εξωτερικό συνδέθηκαν με τη μεταφορά πρώτων υλών από την Ελλάδα. Οι επενδύσεις αποβλέπουν στην επεξεργασία ενός αγροτικού προϊόντος της Ελλάδας στο εξωτερικό. Ως αποτέλεσμα, ο επιχειρηματίας είχε πρόσβαση σε καλύτερες μεθόδους επεξεργασίας και παραγωγής του προϊόντος, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζει εύκολη πρόσβαση, λόγω της ποιότητας και της εγγύτητας στον Δυτικοευρωπαϊκό καταναλωτή.

Η πιο γνωστή περίπτωση επένδυσης στο μεταποιητικό τομέα στο

Υποθηκών, Τράπεζα Θεσσαλονίκης και Τράπεζα Αμάρ. Γιαννίτη, “Οι ξένες άμεσες επενδύσεις και η διαμόρφωση της νεοελληνικής οικονομίας (1830 – 1939) στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β' και γ' τετράμηνο, Αθήνα 1977, σ. 242.

110 Α. Γιαννίτη, *ό. π.*, σ. 242.

111 Στις αρχές του 1929 αναφέρονται 131 ασφαλιστικές εταιρείες, οι οποίες μόνο οι 15 ήταν ελληνικές. Βλ. Παρ Γιαννίτη, *ό. π.*, σ. 243.

εξωτερικό είναι εκείνη της “φάμπρικας των τσοχών” του Κοραή στο Άμστερνταμ. Μέσω της επένδυσής του προσπαθεί να ξεφύγει από το διεθνή καταμερισμό της εργασίας και από τις ελληνικές οικονομικές και θεσμικές ανεπάρκειες. Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση ξένης επένδυσης αποτελεί ο Στέφανος Ξένος, ο οποίος αγοράζει με τους συνεταίρους του μια υψικάμινο στο Newcastle της Αγγλίας για να τήξει εκεί τα σιδηρομεταλλεύματα από τη Σέριφο. Επειδή η ελληνική αγορά δεν είχε τις προδιαγραφές ακόμα για τη λειτουργία σιδηρουργίας αποφασίστηκε η επένδυση να γίνει στην Αγγλία από Έλληνες επιχειρηματίες, με ελληνικές πρώτες ύλες που θα παρήγαγαν ελληνικό σίδηρο μέσω των αγγλικών όμως υψικαμίνων. Τελικά, η επιχειρηματική επένδυση του Σ. Ξένου διακόπηκε απότομα και τα Βασιλικά Ελληνικά της Newcastle όπως ονομάζονταν, δεν απέφεραν τα αναμενόμενα κέρδη. Η τρίτη από τις χαρακτηριστικές επενδύσεις Ελλήνων στο εξωτερικό αποτελεί η οινοποιία του Νέστορα Τσιανακλή. Η συγκεκριμένη επιχειρηματική δραστηριότητα είχε καλύτερη τύχη από τις άλλες δύο. Ο επιχειρηματίας θέλησε να επανεισάγει την Αίγυπτο στην καλλιέργεια του αμπελιού και την παραγωγή κρασιού, για τον σκοπό αυτό αγόρασε 30.000 στρέμματα γης νότια της Αλεξάνδρειας. Η επιτυχία του Έλληνα επιχειρηματία οφειλόταν στα οικονομικά μέσα που διέθετε και κυρίως στην επικερδή καπνοβιομηχανία του. Ας μην ξεχνάμε, ότι η παραγωγή κρασιού, μέχρι το αμπέλι να δώσει ώριμους καρπούς, είναι μια πολύ χρονοβόρα διαδικασία. Αν ο Τσιανακλής δεν είχε άλλη επιχειρηματική δραστηριότητα μάλλον η προσπάθειά του θα είχε μείνει σε αρχικό στάδιο¹¹². Τα παραπάνω αποτέλεσαν ένα σημαντικό εγχείρημα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μπορεί η ωφέλεια από την παραγωγική δραστηριότητα να αποδίδεται σε ξένους, τα ενδεχόμενα κέρδη και η επένδυση όμως είναι ελληνική. Αν τα χρήματα μέσω των δανείων είχαν επενδυθεί στην αγορά από το εξωτερικό μέσων παραγωγής ή στη δημιουργία κατασκευής χώρων παραγωγής τότε το εγχείρημα θα μπορούσε να ήταν εξ’ ολοκλήρου ελληνικό.

Ένας κλάδος που γνώρισε ανάπτυξη στην περιοχή της Αιγύπτου και ήταν εξ’ ολοκλήρου ελληνικός ήταν οι καπνοβιομηχανίες. Οι επιχειρήσεις κατάφεραν να επιβιώσουν πρώτον χάρη στην πρόσβαση και τον έλεγχο της πρώτης ύλης, των καπνών και δεύτερον του μικρού βαθμού αυτοματοποίησης της παραγωγής¹¹³. Λαμβάνοντας υπόψη τα σημεία περάσματος του αγγλικού στρατού κατοχής, τις

112 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 365.

113 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 367.

ευρωπαϊκές παροικίες και το μεγάλο αριθμό περαστικών, η Αίγυπτος θεωρήθηκε ο κατάλληλος χώρος εγκατάστασης μονάδων παραγωγής τσιγάρων. Ελληνόκτητες, ωστόσο, βιομηχανίες τσιγάρων υπάρχουν στην Αγγλία, στις Η.Π.Α. και κυρίως στη Γερμανία στα τέλη του 18ου αιώνα. Τα εργοστάσια των Ελλήνων καπνοβιομηχάνων ήταν ποικίλου διαμετρήματος και οι μηχανές υπήρχαν μόνο κατά τα πρώτα στάδια της παραγωγής. Όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1890 μπήκαν μηχανές σε όλα τα στάδια της παραγωγής, οι ελληνικές βιομηχανίες μη έχοντας την τραπεζική υποστήριξη κατέληξαν να εξαγοράζονται από μεγάλες εταιρείες. Ένα από τα μεγαλύτερα εργοστάσια στην παραγωγή τσιγάρων, αυτό του Γεωργίου Γιασματζή στη Δρέσδη, αγοράστηκε το 1907 από αμερικανική εταιρεία, ενώ τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν και άλλα¹¹⁴. Τα χρόνια που ακολούθησαν για την ελληνική καπνοβιομηχανία ήταν πολύ χειρότερα. Η φορολογία που επιβλήθηκε στις ελληνικές σιγαροποιίες κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου στις χώρες εγκατάστασής τους σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των ξένων εταιρειών και την άνοδο των Ναζί στην εξουσία, οδήγησε σε κλείσιμο της εταιρείας χωρίς το όφελος του αντιτίμου της εξαγοράς.

114 Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 368.

Ε΄ Κεφάλαιο

Εθνική Τράπεζα και επενδύσεις

Η Εθνική Τράπεζα υπήρξε για πολλά χρόνια το μόνο τραπεζικό ίδρυμα της Ελλάδας. Η Εθνική Τράπεζα εξελίχθηκε σε αποκλειστικό οικονομικό προστάτη της εκάστοτε κυβέρνησης και το μοναδικό παράγοντα που προσπάθησε να αλλάξει τις οικονομικές νοοτροπίες ενός λαού. Αρχικά προσπάθησε να αποδυναμώσει τους τοπικούς εμπόρους και να εξαλείψει την τοκογλυφία. Ενώ προσπάθησε να διεισδύσει στον αγροτικό τομέα, η άρνηση των αγροτών να συμμετάσχουν με κεφάλαιά τους στην αγορά μετοχών την απέτρεψε και προσανατολίστηκε στον εμπορικό τομέα. Η αποκλειστικότητα του εκδοτικού προνομίου που εξασφάλισε με την υποστήριξη του Κράτους της επέτρεψε να αφήσει στο περιθώριο τους τοκογλύφους και να προεξοφλεί περισσότερα τραπεζογραμμάτια. Ο εκδοτικός της χαρακτήρας κυριαρχεί όλο τον 19ο αιώνα και η έκδοση τραπεζογραμματίων ωφέλησε το εμπόριο που αναπτυσσόταν, διότι προσέφερε ένα ομοιόμορφο και ομοιογενές ανταλλακτικό μέσο. Ταυτόχρονα αυξήθηκαν και οι καταθέσεις, κυρίως σε δάνεια του δημοσίου, και αυτό ευνόησε την ίδρυση πολυκαταστημάτων, αλλά και άλλων τραπεζών.

Η τοκογλυφία εξουδετερώνεται και η Εθνική Τράπεζα συγκεντρώνοντας τις καταθέσεις του αγροτικού και εμπορικού κόσμου γίνεται η κύρια Τράπεζα καταθέσεων, έστω και αν διατηρεί το εκδοτικό προνόμιο έως το 1927. Οι μεικτές τράπεζες, οι βραχυπρόθεσμες πιστώσεις και η χρηματοδότηση του κράτους γίνονται τα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού τραπεζικού συστήματος. Με την εμπιστοσύνη που εξασφάλισε και τα κέρδη που αποκόμισε η Εθνική Τράπεζα κατέληξε να είναι ο κύριος χρηματοδότης του ελληνικού Κράτους¹¹⁵.

Η ανάπτυξη που παρατηρείται κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου οδήγησε σε συγκέντρωση των καταθέσεων. Η ανάγκη επενδυτικής τοποθέτησης των κεφαλαίων αυτών αύξησε τις χορηγήσεις από το 1924 δίνοντας την ευκαιρία σε πολλές επιχειρήσεις να αρχίσουν να λειτουργούν. Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στην Εθνική Τράπεζα δεν είναι εύκολα ανεκτή από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Έτσι, το 1928 ιδρύεται η Τράπεζα της Ελλάδος που θα

115 Η Εθνική Τράπεζα δανείζει το ελληνικό κράτος άμεσα μέσω κρατικών ομολογιών, κρατικών δανείων, ειδικών εκδόσεων και σύναψη πολεμικών δανείων και έμμεσα χρηματοδοτώντας την αγροτική ανάπτυξη της Θεσσαλίας και την κατασκευή εγχειοβελτιωτικών έργων. Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 248.

αναλάβει και το εκδοτικό προνόμιο. Το μονοπώλιο της Εθνικής Τράπεζας περιορίζεται γιατί όχι μόνο της αφαιρείται το εκδοτικό προνόμιο αλλά με την ίδρυση νέων τραπεζών, όπως της Αγροτικής, χάνει την αρχική της πελατεία. Αυτό το γεγονός ήταν η αρχή των αποκλειστικών επενδύσεων της Τράπεζας στον τομέα της βιομηχανίας και της προσπάθειας προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων. Αυτό έδωσε τη δυνατότητα ανάπτυξης της βιομηχανίας καθώς αρχίζει να εμφανίζεται η μακροπρόθεσμη πίστη¹¹⁶. Κατά τη χρονική περίοδο 1920 – 1930 αν και ο ανταγωνισμός από τις άλλες τράπεζες είναι έντονος, η Εθνική Τράπεζα καταφέρνει να αυξήσει τον όγκο των καταθέσεων με παράλληλη αύξηση των πιστώσεων.

Οι τραπεζικές πιστώσεις προς τη βιομηχανία οδήγησαν σε αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων την δεκαετία του 1920 και αύξηση των εργασιών της Τράπεζας¹¹⁷. Μεταξύ 1922 – 1925 η Εθνική Τράπεζα ενθαρρύνει την ίδρυση νέων επιχειρήσεων και την επενδυτική τοποθέτηση κεφαλαίων, αφού διατηρεί το προεξοφλητικό επιτόκιο στο 7,5%. Η συγκεκριμένη κατάσταση, όπου ο τραπεζικός δανεισμός ήταν ο κινητήριο μοχλός των νέων επιχειρήσεων αρχίζει να ανατρέπεται από την έλλειψη ρευστότητας των τραπεζών. Η νέα οικονομική πραγματικότητα ανατρέπει τις προηγούμενες πολιτικές των τραπεζών. Πλέον τα δάνεια χορηγούνται με φειδώ, εξετάζοντας τον κλάδο τοποθέτησης, τη φερεγγυότητα του δανειζόμενου και φυσικά η πλειονότητα των τραπεζών υιοθετεί τη πολιτική της αύξησης του επιτοκίου¹¹⁸.

Η κρίση του τραπεζικού συστήματος οδήγησε σε κρίση τις μικρές επιχειρήσεις οι οποίες δύσκολα μπορούσαν να εξασφαλίσουν ρευστό, ενώ η αύξηση των τιμών και του πληθωρισμού τις έπληττε. Η επιφυλακτικότητα της Εθνικής Τράπεζας στη χορήγηση δανείων τη διακρίνει και κατά τη διάρκεια των επόμενων ετών. Τα δάνεια που χορηγούνται έως το 1927 προορίζονται κυρίως για τη γεωργία και η βιομηχανία περνά στο προσκήνιο. Η προσάρτηση, άλλωστε των αγροτικών περιοχών της Μακεδονίας και η άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής το 1923, ευνοούν τις αγροτικές επενδύσεις. Είναι

116 Οι αναφορές κάνουν λόγο για έλλειψη κεφαλαίων κίνησης στον τομέα της βιομηχανίας. Σε αντίθεση με το εξωτερικό, που η έλλειψη κεφαλαίων αντιμετωπίζεται με βραχυπρόθεσμες πιστώσεις. Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 250.

117 Ο αριθμός των επιχειρήσεων μεταξύ 1923 – 1927 είναι 376, έναντι 150 της περιόδου 1910-1921. Ε. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, 1898 – 1939*, Αθήνα 2004, σ. 122 – 123.

118 Το επιτόκιο της Εθνικής Τράπεζας αυξήθηκε από 7,5% σε 10% και το 1929 σε 11%. Το αντίστοιχο άλλων τραπεζών κυμαίνεται μεταξύ 15% - 20%, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις του 25%. Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 253.

χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος των δανείων μεταξύ 1923 – 1927 χορηγούνται στην επαρχία και λιγότερο στο βιομηχανικό κέντρο της Αθήνας¹¹⁹. Το μεγαλύτερο μέρος, λοιπόν, των τραπεζικών χορηγήσεων απορροφάται από τη Μακεδονία και είναι αναμενόμενο, λόγω της πλειοψηφίας των προσφύγων που εγκαθίστανται εκεί στα πλαίσια της Αγροτικής Αποκατάστασης. Το 1922 με την άφιξη των προσφύγων αυξάνονται και οι εμπορικές πιστώσεις. Μεταφέροντας την εμπειρία τους στο εμπόριο οι πρόσφυγες ιδρύουν μικρά εργαστήρια βιοτεχνίας και χειροτεχνίας, γεγονός που θα προκαλέσει κίνητρα για την ανάπτυξη της βιομηχανίας

Κύρια τακτική της Εθνικής Τράπεζας είναι ο περιορισμός του κινδύνου και οι υψηλές ασφάλειες. Η μόνη φερέγγυα επένδυση έως το 1927 είναι αυτή που αφορά έργα δήμων και κοινοτήτων. Η εγγύηση του κράτους που συνοδεύει τα δημόσια έργα των επαρχιών είναι μια ασφαλής τοποθέτηση. Το παραπάνω είχε θετικές επιδράσεις σε μια σειρά επιχειρήσεων παραγωγής οικοδομικών προϊόντων.

Από το 1925 το ενδιαφέρον της Εθνικής τράπεζας επικεντρώνεται στην Αθήνα. Το ίδιο προσεκτική στη χορήγηση δανείων, αυξάνει τη χορήγηση πιστώσεων και προεξοφλήσεων στις βιομηχανικές περιοχές του κέντρου. Η τακτική που ακολουθεί την καθιστούν έναν ασφαλή χώρο τοποθέτησης των χρημάτων. Την ίδια περίοδο φαίνεται ότι μεγάλο μέρος των αποταμιεύσεων και μέρος των μεταναστευτικών εμβασμάτων οδηγείται στην Τράπεζα με κύριο μοχλό τα υψηλά επιτόκια¹²⁰. Τα χρήματα των καταθέσεων αυξάνουν το ενεργητικό τμήμα της Τράπεζας. Με αυτόν τον τρόπο η τράπεζα έχει τη δυνατότητα να χρηματοδοτήσει επενδύσεις, πέρα από το γεωργικό τομέα, και στο βιομηχανικό. Ωστόσο, μέχρι το 1928 οι μεγάλες εταιρείες που κρίθηκαν άξιες να ενισχυθούν ήταν ελάχιστες και αποτελούσαν μειοψηφία του συνόλου των μετοχών της Εθνικής Τράπεζας. Το σύνολο των μετοχών της τράπεζας αφορούσε σε τράπεζες, ναυτιλιακές εταιρείες και εταιρείες σιδηροδρόμων¹²¹.

119 Στοιχείο που χαρακτηρίζει περισσότερο την Εθνική Τράπεζα, μέρος των Τραπεζών συνεχίζει να χορηγεί δάνεια εξαιρετικά εύκολα, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις ίδρυσης νέων τραπεζών εν μέσω κρίσης. Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 255.

120 Την περίοδο 1923 – 1927 οι πιστώσεις που χορηγήθηκαν στις αγροτικές περιοχές, κυμαίνονταν στο 36,8% - 53,9%, ενώ για την Αθήνα είναι στο 32,5% - 50%. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 255.

121 Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και την αύξηση του πληθυσμού, που επήλθε με την είσοδο των προσφύγων. Μεγάλο μέρος των χρημάτων που ανήκε σε παραγωγούς και μικροεπιχειρηματίες πρόσφυγες τοποθετήθηκαν στην Τράπεζα. Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 264. και Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 143

Από το 1928 αρχίζει η συστηματική προσπάθεια της Τράπεζας για τη στήριξη του βιομηχανικού τομέα με δύο τρόπους. Αφενός θεσμοθετείται η βιομηχανική πίστη με την ίδρυση χωριστής υπηρεσίας που σταδιακά όριζε τα κριτήρια χορήγησης δανείων αφετέρου με την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων μέσω της ίδρυσης της Hellenic Corporation. Οι χορηγήσεις της Εθνικής Τράπεζας αυξάνεται κατά 18% το 1928 και κατά 51,3% το 1929.

Τη δεκαετία του 1930 η Εθνική Τράπεζα συμμετέχει στο σύνολο των επιχειρήσεων, μόνο όμως στη χημική βιομηχανία και στην κλωστοϋφαντουργία αυξάνει το σύνολο των μετοχών της. Το 1939 παρατηρείται μια στροφή με έμφαση πλέον στις επενδύσεις κοινής ωφελείας και συγκοινωνιών και ακολουθούν οι οικοδομικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Η Εθνική Τράπεζα σε αντίθεση με τις άλλες τράπεζες οι οποίες δεν ακολούθησαν τη συγκρατημένη πολιτική της Εθνικής τα προηγούμενα χρόνια, είχε τη δυνατότητα να επεκτείνει τις χορηγήσεις, να εκτοπίσει τους ανταγωνιστές της και να εξασφαλίσει μια νέα πελατεία. Το 1930 διαβλέποντας την απουσία των ξένων κεφαλαίων συμμετείχε στο πρόγραμμα για την εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας και οι επενδύσεις της στρέφονται στο συγκεκριμένο τομέα. Το 1930 στην προσπάθεια οργάνωσης του βιομηχανικού τομέα γίνεται απογραφή από το νεοσυσταθέν Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο. Κρίνεται απαραίτητη η θεσμοθέτηση δραστικών οικονομικών μέτρων, όπως η διεύρυνση της κυκλοφορίας και της πίστης από την Τράπεζα της Ελλάδος, η μετατροπή βραχυπρόθεσμων πιστώσεων σε μακροπρόθεσμων ώστε οι υγιείς επιχειρήσεις να μπορέσουν να συνεχίσουν την λειτουργία τους. Η Τράπεζα της Ελλάδος αρνείται και η Εθνική Τράπεζα επωμίζεται το βάρος αγοράζοντας βιομηχανικές μετοχές σε συνεργασία με το Κράτος. Βάρος το οποίο της απέφερε κέρδη μέσω των συγχωνεύσεων ή συνεννοήσεων που ασκούσε για μικρότερη κατανομή των ομοειδών προϊόντων. Καθοριστικής σημασίας, επίσης, υπήρξε η παρουσία της στην προσέλκυση ξένων κεφαλαίων.

Από το 1933 οι επενδύσεις της Τράπεζας είναι πιο συγκεκριμένες. Τα μεγαλύτερα κεφάλαια τοποθετήθηκαν στη χημική βιομηχανία σε ποσοστό 48,7% ακολουθούν οι βιομηχανίες τσιμέντου και οικοδομικών υλικών με ποσοστό 38,2% , η υπόλοιπη οικοδομική βιομηχανία με 10,9% και ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας, αν και έχει τις περισσότερες μονάδες, σε σύνολο αγγίζει τις 40 παραγωγικές μονάδες, αποσπά μόλις το 6% των επενδύσεων. Από αυτό γίνεται φανερό ότι ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας είναι κατακερματισμένος σε μικρές

μονάδες και δε διασφαλίζει την εμπιστοσύνη των τραπεζικών χορηγήσεων.

Στα πλεονεκτήματα της Εθνικής Τράπεζας αποδίδεται και η ύπαρξη ανοιχτού λογαριασμού επί ενεχύρω εμπορευμάτων ύψους 1 εκατ. με ποσοστό χορήγησης 80%. Το ποσοστό χορήγησης συνάρτηση του προϊόντος και οι μέρες εξόφλησης συνάρτηση του δανειζόμενου ποσού.

Παρά τις συνεχείς προσπάθειες της Εθνικής Τράπεζας για στήριξη του βιομηχανικού τομέα το 1937 οι επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα ρευστότητας, ενώ οι πιστώσεις διακόπηκαν. Το σίγουρο είναι ότι η Εθνική Τράπεζα κατάφερε να διεισδύσει στον αγροτικό και βιομηχανικό τομέα μέσω των βραχυπρόθεσμων πιστώσεων¹²². Η βιομηχανία τροφίμων επωφελείται σε ποσοστό 47,52% από τις πιστώσεις, ακολουθεί η χημική βιομηχανία σε ποσοστό 35,26%, η κλωστοϋφαντουργία λόγω των μειονεκτημάτων που τη χαρακτήριζαν σε ποσοστό 24,57% ενώ οι μηχανουργικές απορροφούν μόλις το 3,13%.

Μέχρι το 1940 το σύνολο του ποσού που χορήγησε η Τράπεζα στη βιομηχανία ανέρχεται σε 5.045.700.000 δραχμές, με το μεγάλο ποσό του 76% να έχει χορηγηθεί από το κεντρικό κατάστημά της και τα υποκαταστήματα σε Αθήνα και Πειραιά. Ως εκ τούτου, είναι εύκολο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η πλειονότητα των βιομηχανικών επιχειρήσεων ήταν συγκεντρωμένες στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις για προσπάθειες αποφυγής κάτι τέτοιου.

Εδώ θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί ότι ποσά που υπερέβαιναν τις 50.000.000 δραχμές δόθηκαν μόνο σε 14 μεγάλες επιχειρήσεις ανάμεσά τους και η μοναδική ελληνική επιχείρηση στην παραγωγή εκρηκτικών και όπλων, το Ελληνικό Πυριτιδοποιείο και Καλυκοποιείο του Πρόδρομου Αθανασιάδη - Μποδοσάκη.

Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Εθνική Τράπεζα κράτησε τον τραπεζικό της χαρακτήρα καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου και δεν μεταμορφώθηκε σε μια επιχειρησιακή τράπεζα. Ο κλάδος που ευνοήθηκε περισσότερο ήταν αυτός της χημικής βιομηχανίας και ακολούθησε η βιομηχανία τσιμέντων. Ο κύριος λόγος που η στήριξη της Τράπεζας στράφηκε σε αυτούς τους κλάδους ήταν γιατί συνέβαλαν στην προώθηση της γεωργίας, στην αποκατάσταση των προσφύγων, στην ικανότητα να απορροφούν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό και τέλος διότι οι παραπάνω βιομηχανίες στηρίζονταν σε εγχώριες πρώτες ύλες,

122 Μ. Δρίτσα, *ό. π.*, σ. 265.

γεγονός που τις καθιστούσε βιώσιμες.

Επίλογος

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η ελληνική βιομηχανία σημείωσε σημαντική πρόοδο και οι μέθοδοι, οι πρακτικές, οι ελλείψεις και οι παραλείψεις της περιόδου άφησαν τα ίχνη τους στην ελληνική κοινωνία και οικονομία. Την περίοδο που εξετάσαμε η Ελλάδα έβγαινε από μια δύσκολη πολιτική, οικονομική και κοινωνική συνθήκη. Με το τέλος της Μικρασιατικής καταστροφής κλήθηκε να χειριστεί το προσφυγικό ζήτημα, την αποκατάσταση των προσφύγων, την εξομάλυνση των κοινωνικών εντάσεων αλλά και τη δημοσιονομική και νομισματική πολιτική. Μέσα σε αυτό το κλίμα προσπάθησε να αναδιοργανώσει τη βιομηχανική της παραγωγή. Οι παράγοντες που συνέβαλαν προς αυτή την κατεύθυνση ήταν αρχικά η μαζική άφιξη των προσφύγων, οι οποίοι αποτέλεσαν νέο φθινό εργατικό δυναμικό αλλά ταυτόχρονα μετέφεραν και την τεχνογνωσία τους σε σημαντικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, και ειδικά στον κλάδο της ταπητουργίας, της κλωστοϋφαντουργίας αλλά και του εμπορίου.

Ένας δεύτερος παράγοντας που συνετέλεσε στην περαιτέρω βιομηχανική ανάκαμψη ήταν η πρόοδος που είχε συντελεστεί την προηγούμενη πολεμική κατά κύριο λόγο περίοδο, όπου η ελληνική οικονομία κλήθηκε να αναπληρώσει τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς. Αυτό αποτέλεσε μια πρακτική που υιοθετήθηκε και στα χρόνια που ακολούθησαν. Ειδικά με την εκδήλωση της αμερικανικής οικονομικής κρίσης, υπήρξε μια ευρύτερη αναδίπλωση των οικονομιών, και ιδιαίτερα της Ελλάδας να μειώσει τις εισαγωγές πρώτων υλών προκειμένου να καταστεί αυτάρκης και να ισοσκελίσει ταυτόχρονα και το εμπορικό της ισοζύγιο, το οποίο πλέον δεν θα μπορούσε να το χρηματοδοτεί με εξωτερικό δανεισμό.

Ο τρίτος παράγοντας που συνέβαλε στην προώθηση της βιομηχανίας κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν ακριβώς όλες αυτές οι οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις σε διεθνές και εγχώριο επίπεδο (διεθνής οικονομική κρίση, περιορισμός δανεισμού αλλά και άδηλων πόρων, κήρυξη χρεοστασίου 1932, επιβολή κανόνα του χρυσού, δικτατορία) που καθιστούσαν την ανασυγκρότηση της ελληνικής βιομηχανίας επιβεβλημένη.

Ο ρόλος των τραπεζικού συστήματος και ιδιαίτερα της Εθνικής Τράπεζας τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν καθοριστικός, καθώς μέσω των δανείων συνέβαλε στην ανασυγκρότηση της βιομηχανίας. Ωστόσο ο ρόλος της δεν είναι εύκολο να αποτιμηθεί καθώς οι πολιτικές της ήταν απόρροια και των πολιτικών αποφάσεων.

Το γεγονός ότι το κράτος ήθελε να αποφύγει τις κοινωνικές εντάσεις και ευνόησε ή δεν κατάφερε να περιορίσει τη διάσπαση του κεφαλαίου και κατ' επέκταση την ύπαρξη πολλών μικρών βιομηχανικών επιχειρήσεων, που κατά κανόνα δε θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στον ανταγωνισμό, αφενός στέρησε κεφάλαια από άλλους τομείς της οικονομίας αφετέρου μέσω αυτής της πρακτικής απορροφήθηκε το πλεονάζον εργατικό δυναμικό αλλά ταυτόχρονα ήταν και μια συνέπεια των κοινωνικών καταβολών και της ιδιοσυγκρασίας της ελληνικής κοινωνίας.

Την ίδια περίοδο όπως συνεπάγεται από τα δεδομένα της έρευνας υπήρχε μια έντονη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου προς την Ελλάδα. Ήταν μια περίοδος όπου μεγάλες ξένες εταιρείες ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας μεγάλα επενδυτικά έργα, τα οποία σχετίζονταν με τον ηλεκτρισμό, την υδροδότηση και την επικοινωνία. Ωστόσο, αυτές οι συμβάσεις αποτέλεσαν αντικείμενο έντονων επικρίσεων καθώς φέρονται να εξασφάλιζαν υπέρμετρα προνόμια για τις ξένες εταιρείες και μάλιστα σε βάθος χρόνου με αρνητικές συνέπειες για την ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Καταληκτικά, στην περίοδο του μεσοπολέμου σημειώθηκε μια σημαντική βιομηχανική ανάκαμψη κυρίως λόγω των προστατευτικών μέτρων που υιοθετήθηκαν. Αυτή η πρακτική ευνόησε βραχυπρόθεσμα την ελληνική οικονομία, αλλά μακροπρόθεσμα δε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι συνέβαλαν θετικά καθώς οι ελληνικές εταιρείες έμειναν προστατευμένες απέναντι στον ανταγωνισμό, τεχνολογικά και παραγωγικά καθυστερημένες, με συνέπεια μόλις ο προστατευτικός κλοιός έπαψε να υπάρχει τα εγχώρια προϊόντα να μην μπορούν να ανταγωνιστούν τα εισαγόμενα ούτε στην ποιότητα, ούτε στις τιμές καθώς το κόστος παραγωγής, λόγω της μη ανανέωσης του παραγωγικού κεφαλαίου, να παραμένει υψηλό. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι αυτή η πρόοδος που συντελέστηκε κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ήταν αποτέλεσμα και των εκατοντάδων εργατών που δούλευαν στα εργοστάσια πέραν του οχταώρου και με χαμηλά ημερομίσθια, γεγονός που οδήγησε στις πρώτες μαζικές διεκδικήσεις για καλύτερες συνθήκες εργασίας.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Πατρώνης Β., *Ελληνική οικονομική ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα, 18ος – 20ος αιώνας*, Αθήνα 2015

Αζελής Αγ. – Λαμπάτος Γ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2019

B. Βιβλιογραφία

Αβδελά Ε., Αλβανός Ρ., *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια 2017.

Αγριαντώνη Χ & Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 – 2000*, Αθήνα 2003, τ. 7

Αγριαντώνη Χ., «Βιομηχανία. Από τις αρχές του αιώνα μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922 – 1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2002, τ. β 1

Βερέμης Θ.& Mazower Μ., «Η ελληνική οικονομία, 1922 – 1941», στο: *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα 2009

Βρέττη Α., «Το καθεστώς Μεταξά και η ελληνική βιομηχανία, 1936 – 1940», εισήγηση στο συνέδριο *Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και η ελληνική κοινωνία. Ένα πείραμα εκφασισμού*; Φόρουμ Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα 2013

Clogg Richard, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770 – 2013*, χ.χ. 2015.

Γιαννίτσης Α, «Οι ξένες άμεσες επενδύσεις και η διαμόρφωση της νεοελληνικής οικονομίας (1830 – 1939)», στην: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα 1977

Γιαννουλόπουλος Γ., «Η ελληνική οικονομία από το 1919 ως το 1923», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978)

Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, 1990.

Ελληνική εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια, τ. 25 (1999)

Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1964

Καραγιαννακίδης Ν., «Εν ονόματι της Δημοκρατίας Βασιλεία Ανέστη! Το κίνημα του Πλαστήρα της 6ης Μαρτίου 1933 και το βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935» στο: *Ε Ιστορικά*, 2011

Κολιόπουλος Ιω., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789 – 1945. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2001.

Κωστής Κ., *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Κωστής Κ., *Αγροτική Οικονομία και γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987.

Λιαδάκης Σ., *Η βιομηχανία και το εργατικό κίνημα στον Πειραιά του Μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014

Λιαδάκης Σ. “Η ελληνική βιομηχανία, 1830 – 1940”, στα: *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 136, 2014

Λυμπεράτος Μ., «Πολιτική κρίση και στρατός. Δομές πολιτικής κυριαρχίας και πραξικοπήματα στη δεκαετία του 1920 στην Ελλάδα», στο: *Κινήματα, Πραξικοπήματα, Δικτατορίες. Στην Ελλάδα του 20ου αιώνα, Ελευθεροτυπία*, ιστορικά, Αθήνα 2011

Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζηιωσήφ Χρ., *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988.

Μαύρος Τ., «Η ελληνική οικονομία στον Μεσοπόλεμο. Η χρεοκοπία του 1932», στα: *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 112, Αθήνα 2012

Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002.

Μηλίδης Γ., «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ο αιώνα», στο: Μωυσίδης Α. και Σακελλαρόπουλος Σ.,(επιμέλεια), *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 2010

Μπένας Δ., *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1976

Πρόντζας Ε., Κιμουρτζής Π., Μέλιος Ν., *Τα δημόσια έσοδα του ελληνικού κράτους 1833 – 1939*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2011.

Πρόντζας Ευ., *Οικονομικός Προστατευτισμός και Βαλκανική Συνεργασία. Τα ανατολικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996.

Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909 – 1936. Βιομηχανία – Βιοτεχνία*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987.

Σβωρόνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1999.

Σταμπόγλης Δ., *Ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα. Μια σχέση αγάπης – μίσους*, Economía, Αθήνα 2008

Σφήκας Θ., *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος. Ιδεολογία, Οικονομία., Διπλωματία*, Αθήνα 2000

Τσοτσορός Ευ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898 – 1939)*, Αθήνα 2008, τ. 1-2

Φραγκιάδης Α., *1932: Η χρεοκοπία και το τέλος του Βενιζελισμού*, Καθημερινή, Αθήνα 2019

Χατζιωσήφ Χρ., *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993.

Χατζιωσήφ Χρ. «Ο Μεσοπόλεμος», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα 1922 – 1940*, Αθήνα 2009, τ. β1

Χεκίμογλου Ε, «Η οικονομική πολιτική της 4ης Αυγούστου», στο: *Ε Ιστορικά*, τχ 94, 2001

Χρήστου Θ, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ, *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757- 1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001 (Εκδ. Πολεμικού Μουσείου)

Περίληψη

Ο ελληνικός μεσοπόλεμος υπήρξε μια περίοδος κατά την οποία συνέβησαν μια σειρά πολιτικοοικονομικών γεγονότων που σχετίζονται με τους ρυθμούς ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας και τη διαμόρφωση της βιομηχανικής πίστης μέσω της συνεργασίας Κράτους, Εθνικής Τράπεζας και Ελλήνων επιχειρηματιών. Η προστατευτική πολιτική που ακολουθήθηκε στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ενόησε την ανάπτυξη της βιομηχανίας, σε συνδυασμό βέβαια με την είσοδο των προσφύγων. Ωστόσο, μετά την άρση των προστατευτικών μέτρων η βιομηχανία δεν μπόρεσε να ανταπεξέλθει στον ανταγωνισμό, ενώ λόγω της άφιξης του προσφυγικού πληθυσμού αλλά και των κοινωνικών καταβολών της ελληνικής κοινωνίας, ευνοήθηκαν οι μικρές επιχειρήσεις έναντι των μεγαλύτερων.